

COLUMN

LIBERALE ONDERWIJSPOLITIEK WERKT

JAN ANTHONIE BRUIJN

Selectie van studenten aan de poorten van het hoger onderwijs is een omstrede zaak. In haar geschrift *Keur van Kennis. Opinies over hoogwaardig hoger onderwijs* uit 1994 besteedt de Teldersstichting er al uitgebreid aandacht aan.¹ Geconstateerd wordt, dat selectie als regel wordt toegepast als de opleiding of het daarop volgende beroep zulke kritische kwalificaties vereist, dat het niet vanzelfsprekend is dat een ieder daarover beschikt, of als er een groter aanbod van studenten is dan er vraag is op de arbeidsmarkt. Beide factoren kunnen elkaar versterken, zoals bijvoorbeeld uit de kunstsector blijkt, maar ook het geval is bij het hoger hotelonderwijs. In alle andere gevallen wordt selectie niet of nauwelijks toegepast. Er is voor de universiteiten en hogescholen ook niet alle aanleiding om te selecteren. Hun financiering is immers ondermeer afhankelijk van het aantal studenten dat zij weten binnen te halen, onder het kennelijke motto: kwantiteit is kwaliteit. In *Zorgen voor Zelfbeschikking. Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-, woon-, en onderwijsinstellingen*, het geschrift van de Teldersstichting uit 2009, wordt ervoor gepleit scholen en universiteiten de ruimte te geven hun eigen studenten en leerlingen te selecteren.² Tegenstanders menen dat selectie zou leiden tot elitevorming. Zij stellen, dat het VWO-diploma geschiktheid voor het Hoger Onderwijs in het algemeen garandeert. Een nadere selectie zou ongewenst en onnodig zijn, of althans, de effectiviteit van die selectie zou niet aangetoond zijn. En dat laatste is waar. Gebrek aan wetenschappelijk bewijs voor (in)effectiviteit van selectie laat in deze discussie ruimte voor allerlei subjectieve argumenten. Zij vinden hun onderbouwing in persoonlijke ervaring, vooronderstellingen, anekdotes en politieke kleur. Afwezigheid van wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van selectie is het kernprobleem van de discussie

erover. Het is dan ook belangrijk nieuws, dat zulk onderzoek recent is verricht en wel in Nederland. Hierbij is gebruik gemaakt van de unieke situatie, dat in Nederland de selectie voor sommige studierichtingen berust op loting. Als daar al iets positief aan is, dan is het dat het voorziet in een adequate controlegroep voor studies als deze.

Het bedoelde onderzoek werd verricht bij studenten geneeskunde door promovenda Louise Urlings-Strop van het Erasmus Medisch Centrum in Rotterdam.³ Tot negen jaar geleden moesten alle scholieren die geneeskunde wilden studeren meedoen aan een landelijke loting. Alleen met hoge cijfers maakte men iets meer kans. Op deze methodiek is altijd veel kritiek geweest, vooral toen een scholiere met een eindexamengemiddelde van 9,6 drie keer voor geneeskunde werd uitgeloot. Scholieren met een gemiddelde van 8,0 of hoger hoeven sinds 2000 niet meer te loten. Ook mogen de opleidingen een deel van hun studenten via 'decentrale selectie' zelf uitkiezen. De instellingen maken hier op verschillende manieren gebruik van, maar nog nooit werd het effect van die selectie wetenschappelijk onderzocht. Urlings vervolgde een cohort van 389 studenten die werden geselecteerd voor de studie geneeskunde op basis van allerlei eigenschappen waaronder zowel cognitieve als niet-cognitieve. Daarbij moet men denken aan kwaliteit en kwantiteit van extracurriculaire activiteiten op het gebied van de gezondheidszorg of bestuur en/of organisatie, danwel andere bijzondere prestaties, maar ook aan aanleg in logisch redeneren, verwerken van informatie en toepassing van relevante kennis. Er werd dus niet geselecteerd op basis van eindexamencijfers, anders dan dat de groep met een gemiddelde van 8,0 of hoger buiten beschouwing werd gelaten omdat die groep immers ook ontbrak in de controlegroep. Urlings vergeleek de geselecteerde

groep met een relevante controlegroep van 938 studenten die waren ingeloot. Het gemiddelde VWO-eindexamencijfer was tussen de twee groepen niet significant verschillend. De geselecteerde studenten vielen 2,6 keer minder vaak uit dan de ingelotenen. Zij haalden hogere cijfers in de klinische fase van de studie en namen twee maal zo vaak deel aan extracurriculaire activiteiten, waardoor ze iets langer studeerden. De gehanteerde selectiecriteria leiden dus tot een aanzienlijk beter resultaat dan 'gewogen loting' op basis van eindexamencijfers en 'geluk'.

Deze wetenschappelijke observatie kent beperkingen. Zo zijn de conclusies niet zonder nader onderzoek extrapolieerbaar naar andere studierichtingen. Ook ontbreekt het uiteindelijk professioneel functioneren als uitleesparameter. Toch is het onderzoek maatschappelijk en politiek relevant. Het toont de beperktheid van eindexamencijfers en laat zien dat selectie kan leiden tot betere prestaties en minder uitval. De onderbenutting van capaciteiten van leerlingen, miskenning van toptalent, niet optimale studiekeuzes en onnodige studie-uitval kosten (volgens de Nationale Denktank, oktober 2007) Nederland jaarlijks 7 miljard euro.⁴ Zo krijgt voormalig VVD onderwijsminister Loek Hermans (bewindsman van 1998 tot 2002) toch nog gelijk. Hij was het immers die dacht dat Nederland gebaat zou zijn bij selectie aan de poort van onze universiteiten. Zijn zienswijze kreeg echter weinig steun van toenmalig oppositiepartij CDA en de regerende PvdA. Ook Hermans' opvolgers Nijs en Rutte kregen de handen niet op elkaar voor selectie aan de poort. Rutte stelde in 2004 de commissie Ruim baan voor talent in, die tot de conclusie kwam dat voor studies met meer aanmeldingen dan plaatsen selectie aan de poort een beter middel is dan loting.⁵ Minister Plasterk op zijn beurt

is minder enthousiast. Het is paradoxaal dat juist sociaal-democraten zich steeds tegen selectie keren. Het zijn immers vooral de minst kansrijken die bij de massale uitval uit het onderwijs betrokken zijn. Kennelijk had de denker Ralf Dahrendorf, die elders in dit blad uitgebreid aan de orde komt, gelijk met zijn uitspraak dat neo-socialisten gelijkheid eisen.

Het onderzoek uit Rotterdam is een belangrijke stap vooruit. Niemand kan meer beweren dat selectie aan de poort niet werkt. Het gaat daarbij om het vinden van de juiste student bij de juiste studie en niet om het vinden van de 'beste' student, zo die al bestaat. Erkenning van verschillen in talenten geeft individuen de mogelijkheid die talenten maximaal te ontwikkelen. Daar is alles liberaal aan.

Prof.dr J.A. Bruijn is lid van de redactie van Liberaal Reveil en voorzitter van de VVD partijcommissie Onderwijs en Jeugdzaken.

NOTEN:

- 1 P.G.C. van Schie red., *Keur van Kennis. Opinions over hoogwaardig hoger onderwijs*, geschrift 81 van de Prof.mr B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1994.
- 2 F. de Graaf e.a., *Zorgen voor zelfbeschikking. Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-, woon-, en onderwijsinstellingen*, geschrift 107 van de Prof.mr B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2009.
- 3 L.C. Urlings-Strop, T. Stijnen, A.P. Themmen, *Splinter TA. Selection of medical students: a controlled experiment*. Med. Educ. 43, 2009, pp. 175-183.
- 4 'Knelpunten onderwijs kosten miljarden per jaar', ANP, 9 oktober 2007.
- 5 *Commissie Ruim Baan voor Talent*, 2007.

JOHN MAYNARD KEYNES IS TERUG, VERGEET JOSEPH ALOIS SCHUMPETER NIET

JAN MIDDENDORP

De Britse econoom John Maynard Keynes geniet tot op heden alom bekendheid. Geconfronteerd met de huidige financiële crisis lijkt het gedachtegoed van Keynes zelfs weer meer aanhang te verwerven. In toenemende mate wordt verwachtingsvol naar de overheid gekeken voor de oplossing van de crisis. Optimistisch vertrouwen in wat overheidsingrijpen vermag te doen op economisch terrein is daarbij kenmerkend. Jan Middendorp ziet de triomftocht van Keynes met lede ogen aan. Hij attendeert in het hiernavolgende artikel op een minder bekende, doch minstens zo belangrijke en interessante tijdgenoot van Keynes: Joseph Alois Schumpeter. Deze denker ziet in tijden van crisis ook nieuwe kansen voor bijvoorbeeld innovatie.

Overheden in West-Europa en de Verenigde Staten hebben sinds het begin van de economische neergang in 2007 actief ingegrepen om de zwaarste crisis sinds de jaren dertig van de vorige eeuw te bestrijden. Zij gaan daarvoor terug naar de ideeën van de Britse econoom John Maynard Keynes (1883-1946). Het vertrouwen in de mogelijkheden om de economie door overheidsingrijpen te sturen heeft met de terugkeer van Keynes een sterke impuls gekregen. Op drie belangrijke fronten grijpen overheden actief in om de crisis te bestrijden. Ten eerste door de overheidsuitgaven te verhogen om vraaguitval van consumenten en het wegvallen van investeringen van producenten op te vangen. Ten tweede met steunprogramma's en scherper toezicht op

de financiële sector. In sommige landen – zoals Nederland – zijn delen van de financiële sector genationaliseerd. Ten derde hebben, na de steunrondes voor de financiële sector, ook andere sectoren overheidssteun gevraagd en soms ontvangen. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is de automobiellindustrie in de Verenigde Staten.

Na dertig jaar dominantie van het neo-klassieke economisch denken beroepen politici en beleidsmakers zich dus weer op Keynes' economisch denken.¹ De lessen uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen na 25 jaar Keynesiaans beleid sterk verslechterende overheidsfinanciën en oplopende inflatie de grenzen van dit beleid duidelijk maakten, zijn echter nog zeer actueel. Na stabilisatie van de economie is de vraag waar de grens te trekken tussen het op korte termijn stabiliseren van verstoorde markten en langdurig economische neergang proberen te voorkomen. Het antwoord op deze vraag is van groot belang, daar het op lange termijn inzetten van de overheid om vraaguitval in de private sector op te vangen onvermijdelijk de overheidsfinanciën uit balans brengt.

een crisis biedt ook
ruimte voor nieuw denken,
innovatie en herschikking
van nieuwe
en bestaande
bedrijfssectoren

In deze tijd van hernieuwde belangstelling voor Keynes verdient evenzeer zijn tijdgenoot Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) aandacht. Deze econoom was bij leven Keynes grote intellectuele tegenstrever. In dit artikel wordt het belang getoond van Schumpeters ideeën over de inrichting van het kapitalistische

systeem. Betoogd wordt dat zijn ideeën over entrepreneurschap en economische groei voor het ontsluiten van het lange termijn potentieel in de kapitalistische economie nog zeer relevant zijn.

Na een korte introductie over Schumpeters leven volgt een overzicht van zijn gedachtengoed.² Gezien de rijkdom daarvan zijn hier rigoureuze keuzes gemaakt; de nadruk ligt op onderwerpen die relevant zijn voor het economisch beleid na de crisis. De tweede paragraaf werpt licht op Schumpeters opvatting van de entrepreneur (of ondernemer) en diens betekenis voor economische groei. De derde paragraaf bespreekt de rol van de financiële sector in de economie en de vierde paragraaf gaat in op Schumpeters werk over economische cycli. De verschillen tussen Schumpeter en Keynes komen in de vijfde paragraaf aan de orde. Concluderende opmerkingen over de betekenis van Schumpeter voor 2009 en economisch beleid voor na de crisis sluiten het artikel af.

JOSEPH ALOIS SCHUMPETER

Joseph Alois Schumpeter werd geboren op 8 februari 1883 in Triesch, Moravië in het toenmalige Oostenrijk-Hongarije. Na de dood van zijn vader verhuisde hij op tienjarige leeftijd met zijn moeder naar Wenen waar hij de middelbare school doorliep. Na een korte periode in Engeland, Egypte en Duitsland keerde Schumpeter in 1908 terug naar Oostenrijk-Hongarije waar hij hoogleraar werd in Czernowitz, (tegenwoordig in de Oekraïne) en daarna in Graz in Oostenrijk.

Van 1919 tot 1925 stortte Schumpeter zich op het niet-academische leven. Hij was in 1919 minister van Financiën in het kabinet van de socialist Karl Renner. Daarna was hij directeur van een zakenbank in Wenen. Beide avonturen liepen uit op een mislukking. Het ministerschap duurde slechts negen maanden en de bank ging in 1927 failliet. Na zeven jaar in Bonn vertrok hij in 1932 naar Harvard in de Verenigde Staten, waar hij tot zijn dood in 1950 economie doceerde. Hier schreef hij *Business Cycles* en *Capitalism, Socialism and Democracy*. Het eerste boek, was een meer dan duizend pagina's tellend werk waarin hij probeerde economische cycli definitief te verklaren.³ Voor Schumpeter was dit de tegenhanger van Keynes' *General Theory of Employment, Interest and Money* dat vlak daarvoor in 1936 was uitgekomen. *Business Cycles* bleef echter altijd in de schaduw van de *General Theory of Employment, Interest and Money*. Het tweede

boek identificeerde de onderneming als motor van economische groei.⁴

Schumpeters leermeesters in Wenen, de economen Eugen von Böhm-Bawerk en Friederich von Wieser waren exponenten van de Oostenrijkse school. Schumpeter zelf was een zeer breed econoom die eigenlijk bij geen enkele economische school in is te delen.

Het leven van Schumpeter overlapte voor een groot deel met dat van Keynes. Keynes werd net als Schumpeter in 1883 geboren en stierf vier jaar eerder in 1946. Hoewel Schumpeters brede kennis en wetenschappelijk werk onder zijn tijdgenoten hoog werd gewaardeerd ging de aandacht, zeker tegen het eind van zijn leven – toen beiden hun belangrijkste werken gepubliceerd hadden – altijd uit naar Keynes. Na zijn dood werd Schumpeters gedachtengoed dan ook snel overschaduwd door dat van Keynes.

SCHUMPETERS ENTREPRENEUR EN ECONOMISCHE GROEI

Schumpeter legde de nadruk op de aanbodkant van de economie. Het startpunt, in zijn analyse van economische groei is de circulaire economie waarin volgens het klassiek economisch denken evenwicht heerst. In deze circulaire economie, waarin alle goederen en betaalmiddelen steeds in vaste patronen rondstromen en elk concurrentievoordeel slechts tijdelijk is, heerst de facto een status quo. Dit model wordt door Schumpeters analyse in een dynamisch licht gezet. Voor

stijgende structurele
werkloosheid en inflatie
gaven in de jaren zeventig
van de vorige eeuw
de grenzen van
overheidsingrijpen aan

Schumpeter is het kapitalistisch systeem geen statisch geheel maar een evolutionair dynamisch systeem dat zich steeds doorontwikkeld. Evenwicht komt daarin slechts soms tijdelijk voor, de economische situatie slingert buiten die schaarse momenten heen en weer tussen situaties waarin juist geen evenwicht heerst.

Economische groei kan ontstaan door endogene en exogene factoren. Exogene groei wordt gegenereerd door buiten het economisch systeem gelegen omstandigheden zoals bijvoorbeeld bevolkingsgroei. Endogene groei wordt door het economisch systeem van binnenuit op gang gebracht. Economische groei kan tijdelijk zijn, bijvoorbeeld bij een bestedingsimpuls van de overheid, of

structureel als de structuur van de economie verandert, bijvoorbeeld door flexibilisering van de economie. De mate waarin economische groei structureel en endogeen is, is afhankelijk van de inrichting van het economisch systeem. Schumpeter heeft daarom veel aandacht besteed aan de inrichting en ontwikkeling van het kapitalistisch systeem.

Ondernemers zijn een belangrijke katalysator van de dynamiek in het economisch systeem. Gedreven door de zoektocht naar winst proberen zij met nieuwe innovaties bedrijven op te zetten en doorbreken zij de status quo in de economie. In Schumpeters woorden: 'The function of the entrepreneur is to reform or revolutionize the pattern of production by exploiting an invention or more generally, an untried technological possibility for producing a new commodity or producing an old one in a new way, by opening up a new source of supply or materials or a new outlet for products by reorganizing an industry and so on.'⁵

Schumpeter legt bij innovatie de nadruk op nieuwe combinaties. Hij maakt verschil tussen uitvinden en het toepassen van uitvindingen. De entrepreneur hoeft niet zelf uitvinder te zijn maar is degene die de praktische commerciële toepassing van nieuwe technische mogelijkheden onderkent. Het introduceren van een geheel nieuw product is slechts een voorbeeld van entrepreneurschap. Een ondernemer kan ook een nieuwe product-markt combinatie, een productiewijze of organisatorische verandering introduceren. Het beste voorbeeld van het introduceren van een geheel nieuwe combinatie is het starten van een nieuwe onderneming zelf.⁶

Het onzeker succes van de innovatieve activiteiten van ondernemers maakt de door hen geïnduceerde economische groei onvoorspelbaar. Daarbij komt dat doordat de ene innovatie vaak de volgende uitlokt innovatie vooral in geconcentreerde perioden voorkomt.

Aanpassingen aan de aanbodkant zoals innovatie- en entrepreneurvriendelijke economische structuur hebben betrekking op de lange termijn en zijn vaak minder makkelijk te communiceren dan beleid aan de vraagkant. Vraag die gecreëerd wordt, bijvoorbeeld door de overheid, kan op veel kortere termijn economische groei genereren. Dit echter is op de lange termijn niet zonder consequenties voor de overheidsfinanciën.

FINANCIËLE INTERMEDIATIE

Sinds de kredietcrisis van 2007-2009 wordt de financiële

sector streng beoordeeld op haar bijdrage aan de samenleving. In Schumpeters denken heeft financiële intermediaatie een belangrijke rol in het economisch leven. Het proces van aggregeren van besparingen en het uitlenen daarvan aan potentiële ondernemers maakt financieel intermediairs, zoals banken, essentieel voor de samenleving.

Om een nieuwe onderneming te kunnen starten is startkapitaal nodig, om productiemiddelen als behuizing of voorraden aan te schaffen. Een potentiële entrepreneur kan daarom alleen een onderneming starten door deze productiemiddelen aan de bestaande economische circulatie te onttrekken.

Gevestigde producenten kunnen productiemiddelen voor nieuwe initiatieven financieren uit de winsten van hun bestaande ondernemingen. Entrepreneurs die geen gevestigde ondernemingen of eigen kapitaal hebben kunnen dat niet. Financiële intermediaatie speelt daarbij een belangrijke rol. Zij transfereert, door kapitaal te verschaffen, productiemiddelen van bestaande productiewijzen en producenten naar nieuwe. Schumpeter zag het verstrekken van kapitaal door financieel intermediairs dan ook als het geven van de mogelijkheid aan ondernemers om de benodigde productiemiddelen in handen te krijgen.

Deze denkwijze impliceert dat er verschillende soorten krediet zijn. Het verschil is dan afhankelijk van of het krediet productiemiddelen wel of niet herverdeelt. Consumptief krediet doet dat niet, een lening aan een startende entrepreneur wel. De aandacht van Schumpeter gaat uit naar de laatste. In Schumpeters woorden: 'By credit, entrepreneurs are given access to the social stream of goods before they have acquired the normal claim to it. It temporarily substitutes, as it were a fiction of this claim for the claim itself. Granting credit in this sense operates as an order on the economic system to accommodate itself to the purposes of the entrepreneur, as an order on the goods which he needs: it means entrusting him with productive forces. It is only thus that economic development could arise from the mere circular flow in perfect equilibrium.'⁷

Het financieel intermediair wordt, in Schumpeters visie, gemandateerd door de maatschappij om ondernemingen te financieren met de toevertrouwde besparingen. Hierbij zijn financieel intermediairs meer dan een doorgeefluik.

Deze gedachte is zeer actueel daar de crisis duidelijk heeft gemaakt dat de kwaliteit van de economische groei gegenereerd door het samenspel van onderneming en

financieel systeem op lange termijn van belang is. Besparingen worden alleen toevertrouwd aan die financiële instellingen die deze met een bepaald risico en rendement terug kunnen laten vloeien. Maar daarboven moet de manier waarop dit gebeurt in lijn zijn met bredere lange termijn criteria van de verstrekkers van die besparingen, de consumenten. Daarbij kan gedacht worden aan criteria met betrekking tot kwaliteit en duurzaamheid van de economische groei. Op die manier bezien zullen alleen die financiële instellingen duurzaam besparingen aan trekken die productiemiddelen herverdelen in lijn met het mandaat van de samenleving.⁸

ECONOMISCHE CYCLI

Economische conjunctuur is in Schumpeters visie onvermijdelijk. De met de economische cycli gepaard gaande dynamiek kan een belangrijke functie hebben. Tijdens de neergang in de economische cyclus worden oude structuren afgebroken om door nieuwe vervangen te worden. Dit proces werd door Schumpeter 'creatieve destructie' genoemd.

Economische crises komen voor in verschillende frequentie en intensiteit. Hoe langer de tijdspanne tussen twee crises hoe intensiever. Schumpeter gebruikte een driedeling: de 'Kitchin', met een lengte van 40 maanden; de 'Juglar', met een lengte van 8 tot 10 jaar; en tot slot de 'Konratieff', met een lengte van 50 tot 60 jaar. Belangrijker dan de precieze lengte van iedere cyclus is de manier waarop Schumpeter de oorzaken van economische cycli verklaart. Daarin is de ontwikkelingscyclus van de onderneming belangrijk. Daarnaast spelen entrepreneurs binnen en buiten ondernemingen en technische innovatie een belangrijke rol.

Innovatie is, zoals in paragraaf twee besproken, afhankelijk van de activiteiten van entrepreneurs. Vaak volgt op een technische doorbraak een geconcentreerde periode van innovatie. Nieuwe producten en diensten die in zo'n periode ontwikkeld worden, creëren zelf ook weer nieuwe innovatie, consumptie en kredietgroei waardoor de opgaande conjunctuur wordt gevoeld.

Na verloop van tijd zullen imitatoren producten na gaan maken waardoor het voordeel van innovatieve

ondernemingen verdwijnt en hun winstmarges onder druk komen. Als tegelijkertijd het tempo van endogene impulsen oftewel nieuwe innovatie afneemt slaat de economische groei om.

Door vraaguitval, kredietkrimp en minder consumptie nemen de winstmarges van zowel innovatieve ondernemingen als imitatoren af. Ondernemingen die eerder groeiden gaan krimpen en sommige zullen faileren waardoor de werkloosheid oploopt. Degenen die hun werk verliezen of voor wie het werk in bestaande instellingen niet attractief meer is zullen dan eerder het entrepreneurschap overwegen. Daarnaast kunnen de veranderende omstandigheden in het economisch leven breder in de maatschappij ruimte creëren voor nieuw denken. Dit kan ertoe leiden dat er binnen bestaande bedrijven anders gewerkt wordt maar ook bijvoorbeeld dat het denken over andere zaken dan productie gestimuleerd wordt. De door

de crisis veranderende omstandigheden kunnen daarmee weer de start vormen van nieuwe innovatie en economische opgang.

In Schumpeters denken zijn economische cycli dus onvermijdelijk maar niet alleen negatief. Een crisis is ook een fase van herstructurering waarin ruimte gemaakt wordt voor nieuw denken, innovatie en herschik-

king van nieuwe en bestaande bedrijfssectoren.

SCHUMPETER EN KEYNES

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg Keynes snel de overhand in de economische wetenschap en het beleidsdiscours. In de vijftig jaar daarna is zijn denken door zijn volgelingen verder ontwikkeld en geïnterpreteerd.

Het derde kwart van de vorige eeuw (1950 tot ongeveer 1975) kan gekarakteriseerd worden als het kwart van Keynes. In die periode was er in West-Europa en de Verenigde Staten sprake van een enorme welvaartsontwikkeling. Deze ging gepaard met een groeiende invloed van de overheid, een sterk uitdijende verzorgingsstaat en een stabiele financiële sector. De conjunctuur bewoog opwaarts en opkomende economische crises werden door de staat gedempt. Er bestond veel vertrouwen dat met inzet van de juiste beleidsinstrumenten de economie gevrijwaard kon worden van neergang en depressie. In de

ongelijkheid op korte
termijn is in de ogen van
Schumpeter de prijs
die moet worden betaald
voor welvaartsstijging
op lange termijn

jaren zeventig sloeg dit beeld om. Een periode van stijgende structurele werkloosheid en inflatie gaf de grenzen aan van dit beleid.

Het vierde kwart van de vorige eeuw (ongeveer 1975 tot 2007) was meer Schumpeteriaans. Dit gold zowel voor economische wetenschap⁹ als economische ontwikkeling. De informatie- en communicatietechnologie revolutie en de introductie van de thuiscomputer leidden tot enorme economische dynamiek. Entrepreneurs begonnen ondernemingen op basis van nieuwe technologie en vooral internettoepassingen. Het financieel systeem speelde een belangrijkere rol in de selectie van initiatieven en gaf ondernemers toegang tot de sterk groeiende kapitaalmarkt. Deze periode eindigde in de huidige crisis die een intensiteit en diepgang heeft waardoor hele bedrijfssectoren veranderden. Een sprekend voorbeeld hiervan is de financiële sector waar na het verlies van zelfstandigheid van een top drie speler het hele speelveld is veranderd.

De recente economische geschiedenis bevatte in het Schumpeteriaanse kwart zeker ook Keynesiaanse elementen en andersom. Tussen Keynes en Schumpeter zijn er verschillen in denken die naast elkaar kunnen bestaan en elementen die elkaar uitsluiten. Het volgende bespreekt de belangrijkste verschillen tussen beide met de nadruk op de termijn waarop Keynes en Schumpeters analyse van toepassing was. Dat laatste is een belangrijk punt voor het economisch beleid na de crisis.

Een eerste belangrijk verschil tussen Keynes' en Schumpeters denken is de manier van wetenschapsbeoefening. Keynes' analyse is macro-economisch en 'top down'. Schumpeters analyse is micro-economisch en meer 'bottom up'. Keynes had ook een belangrijk niet inhoudelijk voordeel. Hij presenteerde een elegant model met een economisch recept ter bestrijding van crises. Schumpeters analyse, die meer beschrijvend was, legde het daar in vorm tegen af en vond daardoor moeilijker gehoor bij beleidsmakers en publiek.

Ten tweede legde Keynes de nadruk op macro-economische stabiliteit en het voorkomen van korte termijn schommelingen in productie. Economische neergang is in Schumpeters denken veel onvermijdelijker. Zijn nadruk lag daarom veel minder op het voorkomen van macro-economische schommelingen en sec op het op niveau houden van de economische productie. Schumpeter legde de nadruk op de inrichting van het kapitalistisch systeem

en de mate van dynamiek daarin.

Ten derde is er het verschil in de tijdsperiode van beider analyse. Keynes focus lag op het nu en de korte termijn. Zijn dictum 'in the long run we are all dead' was aan Schumpeter niet besteed. Dit verschil in focus heeft grote consequenties. Het minimaliseren van de invloed van een vier jaarlijkse crisis of het maximaliseren van de welvaart over een periode van dertig jaar vraagt immers om een geheel andere analyse.

Tot slot is er een meer filosofisch verschil. Keynes vond verschuivingen van vermogen en inkomen door economische cycli onaanvaardbaar omdat mensen zelf geen greep hadden op zulke macro-economische gebeurtenissen.¹⁰ Schumpeter zag korte termijn ongelijkheid als de prijs die betaald moest worden voor de stijging in levensstandaarden die het kapitalisme op langere termijn kan bewerkstelligen.¹¹ Dit laatste is meer een politieke dan een economische afweging. Verschillende politieke filosofische denkwijzen komen nu eenmaal tot andere conclusies over de mate en duur van ongelijkheid die men bereid is te accepteren en de mate waarin mensen verantwoordelijk zijn voor geluk en pech.

SCHUMPETER IN 2009

Na de terugkeer van Keynes kan ook het denken van Schumpeter weer nieuwe kansen bieden. Het volgende onderscheidt vier Schumpeteriaanse impulsen voor het economisch beleid na de crisis. Ten eerste zou de nadruk van eventueel overheidsingrijpen moeten liggen op korte termijn stabilisatie. De overheid moet de verleiding weerstaan te proberen de conjunctuur ook over langere termijn te beïnvloeden of zelfs volledig te dempen. Ten tweede zou economisch beleid gericht moeten zijn op het faciliteren van innovatie. Daarmee verbonden zou ten derde beleid ruimte moeten bieden om oude economische productiemodellen los te laten om nieuwe een kans te geven. Tot slot moet financiële intermediaatiete niet worden stil gezet op basis van de recente financiële crisis en misstanden in de bancaire sector. Beter is financiële intermediaatiete met verbeterd toezicht, weer in te zetten om efficiënter productiemiddelen te alloceren om zo innovatie te faciliteren.

Buiten entrepreneurschap in nieuwe economische activiteiten is innovatie in bestaande activiteiten en processen cruciaal. Vanuit Schumpeteriaans perspectief liggen

in duurzaamheid enorme kansen. Nederland heeft een sterke reputatie, grote technologische kennis en praktische ervaring in bijvoorbeeld watertechnologie en energie. Het thema duurzaamheid kan echter veel breder van waarde zijn voor de Nederlandse economie.¹²

De Keynesiaan Hyman Minsky voorspelde in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw dat het financieel systeem inherent instabiel was.¹³ Hij plaatste zich daarmee buiten de hoofdstroom van de economische wetenschap, maar sinds de financiële crisis krijgen zijn ideeën veel aandacht. Minsky schreef al in de jaren tachtig veel over Keynes en Schumpeter en zocht naar een synthese tussen de twee: 'The task confronting economics today may be characterized as a need to integrate Schumpeter's vision of a resilient intertemporal capitalist process with Keynes' hard insights into the fragility introduced into the capitalist accumulation process by some inescapable properties of capitalist financial structures.'¹⁴

Het accent van de synthese van Minsky zou na de snelle Keynesiaanse overheidsinterventies in de eerste periode van de crisis moeten liggen op endogene structurele groei. Daarvoor zijn Schumpeters ideeën over de entrepreneur en diens invloed op economische groei, de rol van de financiële sector en economische cycli de komende jaren zeer waardevol.

Drs. J. Middendorp was redacteur van het in 2006 verschenen Schumpeter on the Economics of Innovation and the Development of Capitalism en sinds 2003 werkzaam in de financiële sector.

NOTEN:

- 1 R. Skidelsky, 'Keynes is Back', *Prospect* 22 oktober 2008; en 'The Other-worldly Philosophers', *The Economist*, 16 juli, 2009.
- 2 Zie voor uitgebreide beschrijvingen van leven en werk van Schumpeter o.a.: W. Stolper, *Joseph Alois Schumpeter, the Public Life of a Private Man*, New Jersey, 1994; T. McCraw, *Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction*, Cambridge, 2007.
- 3 J.A. Schumpeter, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York, 1939.
- 4 J.A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1976 [1942] onder redactie van T. Bottomore.
- 5 Ibidem, pp. 132.
- 6 A. Heertje, 'Schumpeter and technical change' in: J. Middendorp red., *Schumpeter on the Economics of Innovation and the Development of Capitalism*, Cheltenham, 2006, pp. 77.
- 7 J.A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Cambridge Mass, 1949 [1934], pp. 107.
- 8 De kritiek in 2007-2009 op de financiële sector is hiervan een voorbeeld. Zie de problemen van financiële instellingen die te veel risico namen, of geen duurzame groei genereerden om na de crisis het mandaat van de samenleving – oftewel hun cliënten – terug te krijgen.
- 9 Een belangrijk moment in de hernieuwde belangstelling voor het werk van Schumpeter was de publicatie: A. Heertje, *Schumpeters Vision, Capitalism, Socialism and Democracy after 40 years*, Eastbourne, 1981. De in 1984 opgerichte International Schumpeter Society is ook een reflectie van die hernieuwde belangstelling. Zie ook: H. Giersch, 'The Age of Schumpeter', *The American Economic Review*, volume 74, issue 2, 1984, pp. 103-109.
- 10 R. Skidelsky, *John Maynard Keynes, The Economist as Savior, 1920-1937*, 1995, pp. 223.
- 11 A. Smithies, 'Schumpeter and Keynes', *The Review of Economic and Statistics*, volume 33, issue 2, 1951, pp. 163-199.
- 12 Zie ook: W. van Dieren en A. Heertje, 'Het herstel van deze economie leidt tot een ramp. Crisis als kans voor herstel', *NRC Handelsblad*, 16 maart 2009.
- 13 H.P. Minsky, *The Financial Instability Hypothesis*, The Levy Economics Institute of Bard College Working Paper no. 74, 1992.
- 14 H.P. Minsky, 'Money and Crisis in Schumpeter and Keynes' in: J. Wagener en J.W. Drukker, *The Economic Law of Motion of Modern Society: A Marx-Keynes-Schumpeter Centennial*, Cambridge, 1986, pp. 112-122.

FAILLIET VAN HET INTERVENTIONISME

DE CRISIS BEWIJST EENS TE MEER DAT HET TIJD IS
VOOR EEN RADICAAL NIEUWE KIJK OP DE ECONOMIE.
HET HUIDIGE 'KEYNESIAANSE' MACRO-ECONOMISCHE
BELEID BRENGT ONZE TOEKOMST IN GEVAAR

KAREL BECKMAN

Sinds de wereld te maken kreeg met de economische crisis wordt luidruchtig het failliet van de vrije markt wereldkundig gemaakt. Immers, zo de gedachte, de vrije-marktideologie zorgt voor ongeremde en ongecontroleerde zelfverrijking van enkelen, waar de rest op een goed moment de dupe van wordt. Dat moment is met de crisis aangebroken. Karel Beckman vraagt zich in zijn artikel af of het wel terecht is dat de vrije markt failliet wordt verklaard. In de ogen van de auteur domineert de vrije markt reeds lang niet meer het Westerse denken. Integendeel: staatsbemoeyenis ten aanzien van de economie is aan de orde van de dag en heeft ons in de huidige crisis gemanoeuvereerd. Wat is er dan aan de hand?

Toont de economische crisis het failliet aan van 'de vrije markt'? Dat is wel het algemeen aanvaarde beeld. De *Financial Times* heeft geschreven dat de crisis 'het geloof heeft vernietigd in de vrije-marktideologie die het Westerse economisch denken een generatie lang heeft gedomineerd.' En als de vrije markt het probleem is, dan is de oplossing, uiteraard, de staat. Meer smaken zijn er niet. Dus zijn politici verwoed bezig de invloed van de staat op de economie uit te breiden – ze voeren 'stimuleringspakketten' door, voeren hun budgetten op en breiden het toezicht uit. Er klopt alleen één ding niet aan dit verhaal. De 'vrije-marktideologie' domineert het

de enige remedie tegen
de recessie is
hem laten uitwoeden

Westerse denken al lang niet meer. In alle Westerse landen domineert de staat de economie – met bergen wetten en regels, torenhoge overheidsbegrotingen, begrotingstekorten en staatsschulden. De staat controleert ook het geldwezen – het hart van de economie. Het zijn overheden en centrale banken die bepalen hoeveel geld er in de economie circuleert, hoeveel krediet particuliere banken mogen verlenen (hoe weinig reserves ze mogen aanhouden), hoe hoog de belangrijkste rentestanden zijn en wat 'wettelijke betaalmiddelen' zijn. Daarbij hebben zij de band die er van oudsher bestond tussen papiergeld en onderliggende waarden, zoals goud, al decennia geleden doorgesneden. Ons hele financiële systeem – inclusief al onze spaar- en pensioengelden, alles wat we denken te bezitten – draait op ongedekt papiergeld dat door de staat wordt uitgegeven.

Ben Bernanke, de voorzitter van de Amerikaanse Federal Reserve Bank (de Fed), zei daar in 2002 dit over: 'De Amerikaanse regering heeft een technologie, genaamd een drukpers (of tegenwoordig het elektronische equivalent ervan), die haar in staat stelt zoveel Amerikaanse dollars te vervaardigen als zij wil, praktisch zonder enige kosten. Door de hoeveelheid dollars in omloop te vergroten [...], kan de regering de waarde van de dollar in termen van goederen en diensten verlagen, wat op hetzelfde neerkomt als het verhogen van de prijs in dollars van die goederen en diensten. We kunnen concluderen dat, in een papieren-geldsysteem, een

vastberaden regering altijd kan zorgen voor hogere uitgaven en dus positieve inflatie.’

Met dat laatste bedoelde Bernanke dat de Fed de economie altijd kan laten ‘groeien’, althans, in zijn visie van wat ‘groei’ inhoudt, namelijk ‘hogere uitgaven’. Wat hij in feite zei is dat het economische lot van de Amerikaanse burger in de veilige handen ligt van de Amerikaanse centrale bank. Hoe veilig, dat weten we inmiddels.

Zoals het citaat van Bernanke laat zien, staat het Westerse economische denken al lang niet meer in het teken van de vrije markt, maar van het *interventionisme*. Centrale banken en overheden ‘sturen’ de economie volgens Keynesiaanse (en soortgelijke) recepten. Deze macro-economische politiek is in de jaren

dertig in gang gezet om te zorgen voor een nieuw tijdperk van recessieloze welvaart. De huidige crisis toont aan dat dit beleid failliet is en dat onze macro-economen en politici de weg kwijt zijn. De maatregelen die zij nu doorvoeren – lagere rentes, stimuleringspakketten, miljardenkredieten, vergroting van overheidsschulden – zijn allemaal maatregelen die al *vooraf* gingen aan de crisis en er dus nooit een oplossing voor kunnen zijn. De crisis is *veroorzaakt* door expansionistisch en interventionistisch beleid, met name het beleid van de Amerikaanse centrale bank, die zowel in de periode 2001-2006 als eind jaren negentig agressief de kredietverlening aanjoeg, nieuw geld in de markt pompte en de rente laag hield – terwijl de regering van George W. Bush de staatsschuld tot recordhoogte opvoerde. Op dezelfde voet verder gaan zal de crisis alleen maar verergeren. Het is zelfs niet onmogelijk dat dit leidt tot de volledige ineenstorting van ons financiële systeem.

Het wordt tijd om onder ogen te zien dat het interventionistische paradigma ons niet heeft gebracht wat we ervan hadden verwacht. Tijd voor een nieuw model.

Het moderne interventionistische beleid is terug te voeren op het gedachtegoed van John Maynard Keynes. In zijn *General Theory of Employment, Interest and Money* uit 1936 stelde Keynes dat de depressie van de jaren dertig werd veroorzaakt doordat kapitalisten het kapitaal bewust schaars hielden (onderinveesterden). Dat deden

ze omdat ze wisten dat er anders onvermijdelijk ‘overproductie’ (oftewel ‘onderconsumptie’) zou ontstaan. Daardoor zou het rendement op hun investeringen (‘marginal efficiency of capital’) worden tenietgedaan.

De oplossing was volgens Keynes om het kapitaal in handen te brengen van de staat, die vervolgens moet bepalen wat en hoeveel er dient te worden geïnvesteerd. Hij noemt dat letterlijk de ‘euthanasie van de rentenier en de euthanasie van de cumulatieve onderdrukkende macht van de kapitalist om de schaarste-waarde van het kapitaal te exploiteren’. Als die ‘euthanasie’ zich heeft voltrokken, en de productie is genationaliseerd, dan, zegt Keynes – in Marxistisch-utopische stijl – zal er ‘binnen één generatie’ een overvloed aan kapitaalgebeden zijn en zal er een definitief einde komen aan werkloosheid en armoede.

In de Keynesiaanse kijk op de wereld – die is terug te voeren op ideeën van de mercantilisten, en denkers als Bernard Mandeville, Thomas Malthus en Karl Marx – zit het centrale economische probleem aan de vraagzijde. De economie kan in deze visie alleen blijven draaien als de vraag wordt gestimuleerd en het sparen ontmoedigd. Hedendaagse economen denken nog steeds in deze trant. Nobelprijswinnaar Paul Krugman heeft overheden opgeroepen om zoveel mogelijk geld uit te geven (‘het maakt niet uit waaraan’) om de crisis te bestrijden. Topeconoom Willem Buiter heeft zelfs voorgesteld om een negatieve rente in te voeren en *contant geld te verbieden*. Voorstellen waar een zekere paniek in valt te herkennen.

Het is echter niet zo heel moeilijk om in te zien dat het Keynesiaanse denken oorzaak en gevolg verwart. Het is waar dat de vraag inzakt in tijden van crisis, maar dat is een gevolg van de recessie, niet de oorzaak. Noch de huidige crisis noch die van de jaren dertig werd vooraf gegaan door het wegvallen van de vraag!

Wat Keynes en zijn aanhangers niet lijken te kunnen bevatten is dat economische groei is gebaseerd op productie, niet op consumptie. Het doel van productie is ongetwijfeld consumptie, maar consumptie is alleen mogelijk indien er eerst middelen zijn geproduceerd. Het is een misvatting dat ‘consumentenbestedingen’ een maatstaf kunnen zijn voor economische groei, bijvoor-

de ideologie van
de vrije markt domineert
het Westerse denken
al lang
niet meer

beeld dat ‘de Amerikaanse consumptie’ de ‘motor is van de wereldeconomie’, zoals je vaak op de financiële pagina’s van de kranten leest. Een absurditeit. Welvaart betekent uiteraard het *vermogen* om te consumeren, maar van consumeren word je *armer*, niet rijker. Het centrale economische vraagstuk is een productievraagstuk, namelijk hoe schaarse middelen – kapitaal, arbeid en grondstoffen – zo effectief mogelijk kunnen worden ingezet om producten (en diensten) te creëren die voldoen aan de behoeften van mensen. Dit is de enige manier om welvaart te creëren.

Hiermee zeg ik niets nieuws. In de 18^e en 19^e eeuw hebben denkers als David Hume, Adam Smith, Jean-Baptiste Say en John Stuart Mill al lang en breed afgerekend met de mercantilistische misvatting dat het ‘goed is voor de economie’ om zoveel mogelijk te consumeren. De Malthusiaanse angst voor een toestand van algehele overproductie werd door Say ontkracht met zijn beroemde ‘wet’ die stelt dat productie zijn eigen vraag creëert, omdat mensen uiteindelijk produceren om te kunnen consumeren. Zoals John Stuart Mill dit idee van Say verwoordde: ‘Degene die zijn inkomen spaart is evenzeer een consument als degene die het uitgeeft: hij consumeert het alleen op een andere manier; [zijn inkomen] zorgt voor [...] materialen die kunnen worden gebruikt door productieve arbeiders [...]. Wat een land nodig heeft om rijker te worden, is nooit consumptie, maar productie. Waar productie heerst, kunnen we er zeker van zijn dat er geen tekort is aan consumptie. Produceren impliceert dat de producent wil consumeren; waarom zou hij zichzelf anders nodeloos werk bezorgen?’

De enige manier om de productiecapaciteit te vergroten is, zoals Mill ook opmerkt, door consumptie uit te stellen – door te *sparen*. Sparen is de basis van kapitaalvorming. Met kapitaal kunnen investeringen worden bekostigd in nieuwe productieprocessen, waarmee een hogere productie en dus een hogere welvaart kan worden bereikt.

Er is op voorhand geen reden om aan te nemen dat dit proces waarbij, in een vrije markt, ondernemers beslissingen nemen over de inzet van kapitaal, instabiel is of zou leiden tot algehele ‘overproductie’. Ondernemers baseren zich bij hun investeringsbeslissingen op markt-

prijzen. Die vormen de belangrijkste indicatoren van de beschikbaarheid van productiemiddelen en de behoeften van mensen. De belangrijkste marktprijs is die van het kapitaal zelf, dat wil zeggen, de rente. Een lage rente is een signaal dat er veel middelen beschikbaar zijn die niet zijn geconsumeerd en die daardoor kunnen worden gebruikt voor investeringen in productie. Bij een hoge rente geldt het omgekeerde. Als er sprake is van efficiënte prijsvorming, ligt het niet voor de hand dat kapitalisten zich massaal vergissen in hun investeringsbeslissingen.

Toch is dat laatste precies wat er gebeurt als er een recessie uitbreekt. Hoe valt dit dan te verklaren? Niet, zoals gezegd, door te verwijzen naar het plotseling wegvallen van de vraag. De ‘Oostenrijkse’ economische school van Ludwig von Mises en Friedrich Hayek, heeft een eeuw geleden al een theorie ontwikkeld om dit fenomeen te verklaren. Mises en Hayek constateerden dat het proces van vrije prijsvorming wordt verstoord door staatsingrijpen in de economie. Overheden creëren (al dan niet via een centrale bank en particuliere banken) geld uit het niets en pompen dat in de economie, of, wat op hetzelfde neerkomt, ze dwingen rentes af die lager liggen dan de marktprijs. Dit heeft tot gevolg dat bedrijven (en consumenten) massaal op het verkeerde been worden

gezet: ze denken dat er meer kapitaal beschikbaar is (er is inderdaad ook meer *geld* beschikbaar, maar dat is niet hetzelfde), dan er in werkelijkheid is, en gaan teveel investeren (of, in het geval van consumenten, teveel uitgeven). Dit leidt in eerste

stantie tot een hausse, die echter niet in stand kan worden gehouden, omdat vroeg of laat blijkt dat de productie- of consumptiemiddelen niet werkelijk zijn toegenomen. Als dat duidelijk wordt, klapt de zeepbel en is de recessie een feit.

Merk op dat dit exact het proces is dat vooraf is gegaan aan de huidige crisis. Met name de Amerikaanse centrale bank heeft – via de particuliere banken – in de periode 2001-2006 voor honderden miljarden aan nieuwe kredieten in de markt gepompt. Daarnaast verlaagde de Fed in dezelfde tijd (2001-2004) de rente stapsgewijs naar 1%. Deze liquiditeitsinjecties en renteverlagingen waren expliciet bedoeld om de economie te ‘stimuleren’ na de dotcom-recessie van begin 2000, waaraan ook een

in de Keynesiaanse kijk op de wereld zit het centrale economische probleem aan de vraagzijde

periode van geldcreatie vooraf was gegaan. Dit beleid had de volledige instemming van de meeste gevestigde economen, die het er over eens waren dat we hierdoor een mooie 'zachte landing' konden verwachten na een al even geslaagde klim op het economische surfboard. De hedendaagse aanhangers van Mises en Hayek waarschuwden daarentegen dat het beleid van de Fed onherroepelijk zou leiden tot een (diepe) recessie. Zij werden er letterlijk om uitgelachen. (Je kunt de filmpjes op *Youtube* bekijken, bijvoorbeeld die waarin de door de Oostenrijkse economie geïnspireerde beleggingsexpert Peter Schiff waarschuwt voor de ramp die komen gaat en wordt weggehoond door mainstream-economen, terwijl Ben Bernanke doodleuk beweert dat het prima gaat met de economie. Zoek op 'Peter Schiff was right' en 'Ben Bernanke – why are we still listening to this guy'.)

Het is belangrijk om te benadrukken dat ook de befaamde 'crash' van 1929 en de daaropvolgende depressie werd vooraf gegaan door grootschalige monetaire manipulatie van de Fed. Over deze episode in de geschiedenis worden heel veel mythes verkondigd. Zo wordt beweerd dat de crash het gevolg was van uit de hand gelopen speculaties op de aandelenmarkten, maar er wordt niet bij verteld dat die speculaties werden veroorzaakt door het welbewust aanjagen van de economie door de centrale overheid. De Fed, die in 1913 was opgericht (en vrijwel meteen de kapitaalisen voor de banken verlaagde om de kredietverlening te stimuleren), voerde in de jaren twintig een agressief beleid van kunstmatige kredietexpansie. In 1924 begon wat één econoom uit die tijd (Benjamin Anderson, hoofd-econoom van de Chase Manhattan Bank) omschrijft als 'een immense kunstmatige manipulatie van de geldmarkt' door de Fed. Het bankkrediet werd in een jaar tijd met \$4 miljard opgevoerd. Dat geld zocht zijn weg naar de aandelenmarkt en de vastgoedmarkt. In 1927 gebeurde hetzelfde. 'Tussen het midden van 1922 en april 1928, onnodig, zonder enige legitieme reden, luchthartig, onverantwoord, breidden we het bankkrediet twee keer zo hard uit [als in de eerste wereldoorlog] en in de daaropvolgende jaren betaalden we daarvoor een verschrikkelijke prijs', schrijft Anderson.

het wordt tijd dat we onder ogen zien dat het interventionistische paradigma plaats moet maken voor een nieuw model

De tweede mythe is dat de 'conservatieve' president Herbert Hoover vervolgens niet ingreep en de crisis op zijn beloop liet. Niets is minder waar. Hoover, die verre van een laissez-faire liberaal was, reageerde met een in de VS nog nooit vertoond 'Keynesiaans' beleid van monetaire expansie, verlaging van de rente, verhoging van de belastingen, vergroting van de overheidsuitgaven en verhoging van het begrotingstekort. Dat laatste liep op tot \$2 miljard. De rente die banken moesten betalen aan de centrale bank werd verlaagd van 4,5% naar 2% (in de periode 1930-31). De Fed kocht op grote schaal obligaties van de banken. Verder stak Hoover \$915 miljoen in de bouw van publieke werken. Hoovers 'stimuleringsbeleid' zorgde voor een tijdelijke opleving van de economie, maar in 1932, het jaar dat Roosevelt werd gekozen, zakte de Amerikaanse economie naar een nieuw dieptepunt.

De derde mythe is dat Roosevelt met zijn 'New Deal' de economie uit het slop wist te halen. Roosevelt ging inderdaad door in hetzelfde spoor als zijn voorganger. Hij schrapte de gouden standaard in 1933, nationaliseerde het zilver, voerde vanaf eind 1933 de overheidsbestedingen en het begrotingstekort gigantisch op, verhoogde de inkomstenbelastingen drastisch, verbood 'teveel' besparingen door het bedrijfsleven, en stimuleerde zoveel mogelijk het verhogen van lonen en prijzen, waaronder de landbouwprijzen.

Succes had hij echter niet met dit beleid. Na vijf jaar New Deal, stortte de beurs in 1937 opnieuw in. In de periode begin 1937 tot eind maart 1938 daalde de Dow Jones index met de helft. In 1938 was de werkloosheid twee keer zo hoog als in 1930. De industriële productie kelderde met 34,5% in een jaar tijd (medio 1937 tot medio 1938). Niet voor niets duurde de Depressie het hele decennium van de jaren dertig, terwijl Roosevelt in 1932 was gekozen.

Als stimuleringsbeleid niet werkt, hoe moeten we de crisis dan te lijf gaan? Een belangrijke implicatie van de Oostenrijkse theorie is dat de recessie het proces is waarbij door monetaire expansie veroorzaakte *scheefgroei* (verkeerde en overmatige investeringen én overconsumptie) wordt gecorrigeerd. De recessie is nodig om de economie

weer in balans te brengen, dat wil zeggen, om de inzet van het beschikbare kapitaal, arbeid en grondstoffen weer in overeenstemming te brengen met de werkelijke behoeften én mogelijkheden van personen en bedrijven. Niet de recessie is slecht, de zeepbel was slecht. De recessie doet wel pijn – dat is iets anders.

De recessie heeft tot gevolg dat consumenten die massaal op krediet hebben gekocht – meer hebben geconsumeerd dan geproduceerd – hun consumptie moeten aanpassen. Dat is nodig: mensen kunnen niet doorgaan met teveel consumeren, dat wil zeggen, meer consumeren dan ze produceren. Bedrijven die verkeerde investeringen hebben gepleegd, teveel hooi op hun vork hebben genomen, in onrendabele activiteiten zijn gestapt, zullen de tering naar de nering moeten zetten en weer trachten te produceren wat de markt vraagt tegen prijzen die de markt wil betalen. Ook dat is een noodzakelijk proces.

Deze periode van aanpassing gaat onvermijdelijk gepaard met werkloosheid en deflatie. Ondernemers hebben tijd nodig om hun activiteiten en productiemiddelen opnieuw te organiseren, en om weer kapitaal op te bouwen; consumenten hebben tijd nodig om hun vermogens weer op te bouwen – jawel, om te *sparen*. Niets wordt door de Keynesiaanse econoom meer gevreesd dan dat bedrijven en consumenten sparen – maar niets is harder nodig om de economie weer gezond te maken. Tijdens de hausse is kostbaar kapitaal verspild, dat weer moet worden aangevuld.

Als er in deze fase, zoals nu gebeurt, opnieuw kunstmatig krediet in de economie wordt gepompt, leidt dit ongetwijfeld tot een tijdelijke opleving. Maar door de overheid gedrukt papiergeld is niet hetzelfde als kapitaal. Wat er gebeurt bij nieuwe geldinjecties is dat er een nieuwe ronde start van onevenwichtigheden in de economie – op precies dezelfde manier als de eerdere kredietexpansie dat heeft gedaan. Er ontstaat *meer* scheefgroei. Er worden opnieuw onrendabele activiteiten opgestart die werkelijk welvaartsverhogende activiteiten verdringen. Er ontstaat opnieuw inflatie.

Ga maar na: als het werkelijk mogelijk was om de economie te stimuleren door papiergeld te drukken, of de uitgaven te 'stimuleren', dan waren de economische problemen in de wereld al lang geleden opgelost!

De enige afdoende remedie tegen de recessie is dan ook om hem te laten uitwoeden. Dat wil niet zeggen dat de overheid niets kan doen. Het kan zinvol zijn om investeringen in rendabele publieke activiteiten naar voren te halen. En er zijn andere manieren om werkelijke groei te bevorderen, bijvoorbeeld door het overheidsbudget terug te schroeven en belastingen te verlagen, en door bureaucratie en regeldruk te verminderen. Zeker, het is ongetwijfeld van belang dat burgers en bedrijven 'vertrouwen' hebben in de economie. Maar dat vertrouwen wordt niet bevorderd door geld-dronken banken en overheden die voortdurend ingrijpen in de economie, de geldhoeveelheid manipuleren en gigantische schulden opbouwen. Een overheid die de markt zijn

in het Keynesiaanse
denken wordt de oorzaak
verward met het gevolg

werk zou laten doen, de monetaire expansie aan banden zou leggen, de bureaucratie zou beperken, de belastingen zou verlagen, de staatschuld zou afbouwen, begrotingstekorten zou vermijden, af zou zien van protectionistische maatregelen, en een harde (door goud gedekte) munt zou invoeren, zo'n overheid zou pas echt zorgen voor vertrouwen.

Is er iemand die echt gelooft dat we in de situatie zouden zitten waar we nu in zitten, als we een overheid hadden die een dergelijk beleid zou voeren?

In een essay uit 1931, vijf jaar voordat de *General Theory* van Keynes verscheen, waarschuwde Ludwig von Mises: 'Aan het beleid van kredietexpansie moet onvermijdelijk een einde komen – als het niet vroeger is, doordat de banken hun beleid wijzigen, dan later, in een catastrofale ineenstorting.'

We staan nu wederom op het punt dat Mises in 1931 beschreef – we staan voor de keuze om te stoppen met geld injecteren en de crisis te laten uitwoeden of doorgaan tot de monetaire expansie van de overheid onze welvaart heeft vernietigd. Het is de keuze tussen een zware operatie ondergaan – of aan kanker kapot gaan.

K. Beckman is sinds november 2007 hoofdredacteur van European Energy Review (www.europeanenergyreview.eu), een vakblad voor de Europese energie-industrie. Daarvoor is hij zes jaar redacteur geweest bij het Financieele Dagblad. Een uitgebreide versie van dit artikel, inclusief bronvermelding, is te vinden op: www.charlieville.nl.

VOLTOOI DE SCHEIDING TUSSEN KERK EN STAAT

LIBERALE REFLECTIES OP DE ROL VAN RELIGIE
IN HET PUBLIEKE DOMEIN

PATRICK VAN SCHIE

Op zaterdag 25 april 2009 werd de jaarlijkse Dag van de Filosofie in Tilburg gehouden. Het middagprogramma bevatte een sessie over 'Religie, politiek & civil society', waarin de Belgische filosoof Donald Loose betoogde dat onze democratische rechtsstaat zou zijn te danken aan de christelijke traditie en 'erkenning' verlangde voor de zijns inziens heilzame werking van religie op het publieke domein. Als co-referent trad op Patrick van Schie, de directeur van de Teldersstichting; hij bestreed Loose's stelling en gaf aan dat de democratische rechtsstaat juist in hoge mate op het christendom is bevochten. Aan gelovigen en godsdienstige organisaties mogen ook geen voorrechten worden gegeven; integendeel, bestaande voorrechten moeten verdwijnen. Het hiernavolgende artikel is een uitwerking van het betoog van Van Schie.

ASSERTIEVE GELOVIGEN

Eind 2006 woonde ik de presentatie bij van de WRR-lezing, die tot thema had de WRR-Verkenning *Geloven in het publieke domein*. Ter opening van de WRR-lezing verklaarde Wim van de Donk, op de Dag van de Filosofie moderator van de sessie over 'religie, politiek en civil society', dat religie een 'opmerkelijke terugkeer' beleefde. Tijdens die bijeenkomst in de Nieuwe kerk te Den Haag deed hij zijn best als voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) zijn gezicht in de plooi te houden – men zou kunnen zeggen: neutraliteit te betrachten – maar enig triomfalisme wist hij toch niet te verbergen. Zijn partijgenoten bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA konden het zich veroorloven meer openlijk victorie te kraaien, wat zij deden door aan

de zomer-special van hun periodiek de provocerende titel te geven *Zonder geloof geen democratie*. Vandaag, op de Dag van de Filosofie, verkondigt Donald Loose, in dezelfde lijn, brutaalweg de stelling 'Zonder christendom geen rechtsstaat'!

ONZE RECHTSSTAAT EEN VOORTBRENGSEL VAN HET CHRISTENDOM?

Onlangs heb ik op verzoek een 'canon van de Verlichting' samengesteld en gepresenteerd. Net als de roemruchte 'canon van de Nederlandse geschiedenis' bestaat ook deze canon uit 'vensters'. Een aantal van die 'vensters' had ik onder het kopje 'voorwerk' gezet, omdat ik daarin enkele voorwaarden behandelde die de Verlichting mogelijk hebben gemaakt, en in één van die vensters had ik de 'gang naar Canossa' geplaatst. Dat wekte wel enige verbazing. Wie weet wat de 'gang naar Canossa' voor historische gebeurtenis was, zal dat begrijpen, anderen zullen enige toelichting nodig hebben.

De 'gang naar Canossa' was het hoogtepunt van de zogeheten Investituurstrijd. Dat was een strijd in de Hoge Middeleeuwen tussen de paus enerzijds en een aantal wereldlijke heersers in Europa anderzijds om de hoogste macht, om de vraag wie van hen het uiteindelijk voor het zeggen had. Concreet ging dat over de vraag wie de bisschoppen mocht benoemen, de paus of de vorst van het gebied waarin een bisdom was gelegen. De 'gang naar Canossa' kwam voort uit precies deze strijd tussen paus Gregorius VII (een Duitser) en 'Rooms koning' (de vorst van ruwweg de Duitse landen plus wat aangrenzende gebieden) Hendrik IV. Die strijd escaleerde nogal: Hendrik IV riep een synode bijeen waar hij – met steun van Duitse bisschoppen – verklaarde dat de paus was afgezet, Grego-

rius VII op zijn beurt deed de Rooms koning in de ban.

De 'gang naar Canossa' slaat op de tocht die Rooms koning Hendrik IV in januari 1077 ondernam naar Rome in een poging door directe confrontatie met Gregorius VII uit de impasse te geraken. Onderweg doorkruiste hij het Italiaanse plaatsje Canossa, waar toevalligerwijs op dat moment ook de paus die op reis was naar Augsburg belandde. De paus had zijn intrek genomen in de burcht van Canossa, en Hendrik IV wilde daar naar binnen om de paus te ontmoeten. Het was bitter koud, maar de paus liet de Rooms koning, die boete wilde doen, drie dagen blootsvoets voor de burcht in de sneeuw staan. Uiteindelijk kon de paus echter niet anders dan de boetedoening aanvaarden en de banvloek over de koning opheffen. De 'gang naar Canossa' lijkt oppervlakkig een knieval van de koning voor de paus te zijn geweest, maar in werkelijkheid werd daar in, en voor, die Italiaanse burcht de patstelling tussen kerk en staat bevestigd (welke 45 jaar later werd geformaliseerd in het Concordaat van Worms). En daarmee werd de basis gelegd voor het rechtsstatelijk beginsel dat elke macht een tegenmacht behoeft.

Loose zal nu misschien zeggen: 'Zie je wel, het christendom heeft ruimte geschapen voor de ontwikkeling van de rechtsstaat.' Maar zo'n interpretatie zou ver bezijden de historische waarheid zijn. De patstelling was namelijk bepaald *niet* een uitkomst van de strijd die de kerk voor ogen had gestaan. Gregorius VII had immers kort na zijn verkiezing tot paus duidelijk gemaakt – in zijn *Dictatus papae* – dat hij zich niet alleen beschouwde als de baas over alle kerkelijke aangelegenheden, waaronder hij – terecht – de bisschopsbenoemingen schaarde, maar dat hij zich ook het oppergezag over alle wereldlijke autoriteiten aanmatigde. Wat reeds dit voorbeeld uit de geschiedenis aangeeft, is dat de rechtsstaat weliswaar *in wisselwerking* met het christendom tot stand is gekomen, maar dat kerk en staat daarbij *geen bondgenoten* zijn geweest *doch* elkaars *bittere tegenstanders*. De rechtsstaat is dan ook allerminst het voortbrengsel van een ruimhartige, zelfkritische religie. Integendeel, die rechtsstaat is zwaar *bevocht* op een aanmatigende religie, een religie die – zoals Loose het tot mijn huiver verwoordt – de 'functionele maatschappelijke betekenis heeft [...] niet zichzelf te redden maar de wereld'. Het is deze pretentie die in de geschiedenis zoveel leed heeft veroorzaakt en zoveel slachtoffers heeft gemaakt, in haar religieuze variant

en in een wereldse variant toen in de twintigste eeuw totalitaire stromingen – het nationaal-socialisme en het communisme – deze christelijke zendingsdrang overnamen.

Dit zijn ook exact de pretenties waar voorstanders van individuele vrijheid en rechtsstatelijkheid – in het bijzonder de anti-totalitaire liberalen – zo van gruwen. Daarom hebben zij gestreden tegen zulke kerkelijke pretenties en tegen politieke stromingen die de gemeenschap boven het individu plaatsen. Voor wat betreft de kerkelijke aanspraken op een meer verrijkende invloed, meenden nogal wat seculier gezinden in de twintigste eeuw dat zij de strijd hadden gewonnen. Dat was voorbarig. Ten eerste is de terreinwinst inzake de scheiding van kerk en staat nooit volledig, of volkomen, geweest. Religieuze organisaties hebben helaas tal van privileges behouden. Ten tweede blijft alertheid geboden. Zoals aangehaald aan het begin van mijn bijdrage, is er een terugkeer te zien van religieuze vechtlust. Christenen in Nederland doen bijvoorbeeld op dit moment weer verwoede pogingen om – via het huidige christelijk-socialistische kabinet, dat zelf beslissingen bij voorkeur vooruit schuift maar wel schijnt te weten wat goed is voor de Nederlandse burgers – de staat in te zetten om hun eigen specifieke moraal aan andersdenkenden op te leggen.

CHRISTELIJKE VARIANTEN EN HUN STRIJD TEGEN DE VRIJE GEDACHTE

Donald Loose stelt in zijn bijdrage dat het christendom bij uitstek 'zelf-kritisch' is. Nu is het zonder meer waar dat in de loop der eeuwen binnen het christendom allerlei kritische geesten zijn opgestaan, mensen die een andere interpretatie aan de bijbel, of meer algemeen aan Gods bedoelingen met de wereld, gaven dan het gevestigde gezag. Maar wie beweert dat dit ooit door de kerkelijke autoriteiten op prijs werd gesteld, gaat – zachtjes gezegd – nogal slordig met de geschiedenis om. Kerkelijke twisten, banvloeken, scheuringen en godsdienstoorlogen getuigen van, laat ik het vriendelijk formuleren, een nogal armetierige christelijke debatcultuur. Kerkleiders staan er ook niet bekend om dat zij hun leerstellingen presenteren onder verwijzing naar het Popperiaanse falsificatieprincipe: zo van, wij zeggen dit nu wel, maar wij geven onze leerstelling graag prijs voor een beter alternatief.

Ons beperkend tot de grote christelijke stromingen in West-Europa, moet worden opgemerkt dat zij alle een

nogal bezoedelde reputatie hebben met betrekking tot de wijze waarop zij hun critici tegemoet traden. Over de Rooms-Katholieke kerk kunnen wij kort zijn: Index, inquisitie, excommunicatie, ketterverbrandingen; het zijn zo wat steekwoorden die geen toelichting behoeven, zeker niet in dit calvinistische landje, waar zij vaak – en maar al te gretig – breed worden uitgemeten.

Maar de calvinisten zelf zijn geen haar beter. Begin dit jaar, in januari 2009, bestond onze premier Jan-Peter Balkenende het om tijdens een van de herdenkingen van de vijfhonderdste geboortedag van Calvijn te beweren dat ons land aan deze reformator, of in ieder geval aan de calvinistische geest, zijn ‘open en vrije’ karakter te danken heeft.¹ Zulke woorden worden gesproken over een man die zijn critici – in een preek gehouden op 16 oktober 1555 – afdeed als ‘domme honden die hun vuil tegen Gods majestatie uitkotsen en alle religie willen perverteren’.² Calvijn was predikant in dienst van de stad Genève, van 1537 (met een korte onderbreking) tot zijn dood in 1564. Over diens positie in de stad schreef Calvijn-kenner William Naphy: ‘Calvin was the visible face – and audible voice – of authority in the city. He interpreted the Scriptures, declared God’s Word, admonished, cajoled and threatened the people of Geneva.’³ Oftewel: de autoriteiten ‘erkenden’ het calvinisme; het was de door Calvijn opgestelde geloofsbelijdenis die in de stad werd afgedwongen. Wie daar niet naar leefde of wie het waagde Calvijns leer te betwisten, stond een harde straf te wachten. Naast velen die gevangenisstraf kregen opgelegd, vaak wegens onbenuligheden (zoals dansen of in slaap vallen tijdens de preek) werden in totaal 76 mensen tijdens Calvijns bewind verbannen terwijl 48 personen ter dood werden gebracht. Calvijn trad hierbij niet zelf als rechter op, maar hij gaf soms ‘advies’ – een vorm van ‘erkenning’ door het wereldlijk gezag? –, in andere gevallen sanctioneerde hij de vonnissen. Als wij dit aantal slachtoffers afzetten tegen het aantal inwoners dat Genève toen telde, is het alsof in het huidige Nederland 150.000 mensen worden verbannen of geëxecuteerd omdat een geestelijk leider hun leven of hun denkbeelden niet ‘erkent’. Ziedaar de ‘open en vrije’ aard van Calvijn.⁴

de rechtsstaat is
geen voortbrengsel
van een zelfkritische
religie, doch bevochten
op een aanmatigende
religie

Bij de lutheranen is het van hetzelfde laken een pak. Neem Zweden, waar het lutheranisme al vroeg door de koning werd omarmd, namelijk in 1527. Eind zestiende eeuw kregen alle niet-lutheranen te horen dat zij hun biezen dienden te pakken. Al hun bezittingen werden verbeurd verklaard, en wie het land niet verliet belandde in de gevangenis. Pas in 1860 werd het wettelijk verbod op het aanhangen van het katholieke geloof opgeheven, pas sinds 2000 is het lutheranisme niet langer de Zweedse staatsgodsdienst.

Een en ander was natuurlijk geheel in de pre-Verlichtingsgeest, die van de tijd van het *cuius regio, eius religio*. Zelf nadenken, kritiek en uiteraard keuzevrijheid voor het individu waren uitgesloten. Logischerwijs zou Loose hierin overigens geen probleem moeten zien. Hij keert zich immers tegen de ‘vermarkting’ van de religie, dat wil dus zeggen tegen het ruimte bieden aan vrije autonome keuzes.

Nu kan men mij tegenwerpen dat de door mij genoemde voorbeelden ‘oude koek’ betreffen. Maar naast het feit dat hiervan nogal wat hardnekkig aangekoekt is gebleven, tonen de voorbeelden wel aan dat het christendom bepaald geen ruimte voor de rechtsstaat heeft gecreëerd, zoals Loose beweert, maar zich juist heeft ingespannen om ontluikende rechtsstatelijkheid de kop in te drukken. Verlichting en christendom zijn derhalve geen ‘bondgenoten’ geweest. Nee, christelijke organisaties en gezagsdragers hebben hun uiterste best gedaan de lichten zo snel mogelijk te doven.

De gemeenschappelijke noemer in de voorbeelden, die moeiteloos met andere zouden kunnen worden uitgebreid, is dat de grote stromingen in het christendom overal waar zij de dienst konden uitmaken, waar zij sterk genoeg stonden, de staatsmacht hebben gebruikt om andersdenkenden de mond te snoeren, of erger. Dat is overigens geen onlogische handelwijze voor wie meent op zo’n manier de ander te kunnen en mogen, ja móeten ‘redden’. Uit de geschiedenis kan ook worden opgemaakt dat scheiding van kerk en staat door een geloofsgemeenschap pas werd geaccepteerd als deze zelf in een minderheidspositie verkeerde; dan bood die scheiding immers bescherming tegen dominante concurrentie. Of er werd

in scheiding tussen kerk en staat berust – tijdelijk? – voorzover het (inmiddels Verlichte) wereldlijk gezag aan godsdienstige gemeenschappen hun voorkeursbehandeling ontnam.

'ERKENNING' VAN RELIGIE IN HET PUBLIEK DOMEIN

Donald Loose houdt een pleidooi voor 'erkenning' van religie in het publieke domein, en met hem de confessionele partijen in dit land. Maar wat die 'erkenning' bij Loose nu eigenlijk precies zou moeten inhouden, blijft mistig. Misschien gaat het hem erom dat kerken en gelovigen bepaalde privileges zouden moeten hebben? Maar helaas, die bezitten zij in Nederland (en elders) nog in overvloed, ook al is dat in flagrante strijd met het rechtsstatelijke beginsel van gelijkheid voor de wet. Ik zal zo dadelijk nog enkele voorbeelden van overgebleven privileges opsommen. Of wil Loose dat kerken en religieuze organisaties subsidies krijgen? Maar ook dat duidt op het verlangen naar een voorkeursbehandeling en daarmee op een schending van de gelijkheid voor de wet. En ook hiervan bestaan nog hedendaagse voorbeelden. Of bedoelt Loose dat religies, in zijn eigen woorden, 'een inspirerend en corrigerend potentieel voor het maatschappelijk debat' vormen? Maar, vraag ik mij af, wat zou dat dan moeten inhouden? Zou hij willen dat er een verplicht advies moet worden uitgebracht over voorgenomen wetgeving door een soort 'Religieuze Correctie Raad', vergelijkbaar met de SER op sociaal-economisch terrein? Zoals in elke ware rechtsstaat vormt in ons land echter het parlement het brandpunt van het maatschappelijk debat. Dat zou eventueel kunnen worden aangevuld met het instrument van een referendum. Op de werking van het parlement, en van het referendum, is zeker een en ander af te dingen. Maar elk orgaan dat bindende besluiten zou kunnen nemen voor ons allemaal, zal toch op zijn minst voor elke Nederlander gelijkelijk toegankelijk moeten zijn en een gelijke potentiële zeggingskracht moeten kunnen hebben.

Ik zou Loose, en de confessionelen, de woorden willen voorhouden die het liberale Tweede Kamerlid P.H. Roessingh, overigens een dominee, in 1912 opschreef:

Verlichting en
christendom zijn
geen bondgenoten
geweest in de
bevordering
van rechtsstatelijkheid

'Indien "God erkennen in het staatsrecht" beteekent met valsche leuzen te werken, of den naam van God te pas en te onpas te noemen en zoo het heilige gemeen wordt gemaakt – ja dan weigeren liberalen daaraan mede te doen. Indien het beteekent tegenstanders in de politiek als onchristenen of atheïsten of materialisten of heidenen voor te stellen – zeker, dan verheugen de liberalen zich in hun zuiver politieke beginsel, 't welk verbiedt den andersdenkenden landgenoot te ergeren in zijn godsdienstig geloof.'⁵ Waaraan ikzelf alleen nog kan toevoegen: ...of in zijn niet-gelovigheid.

WAT HOUDT HET NEUTRALITEITSBEGINSEL IN?
Confessionele politici klagen regelmatig dat liberalen van hen zouden verlangen dat zij hun geloof 'op hun nachtkastje' zouden moeten achterlaten. Zij zeggen dan dat dit natuurlijk niet kan, want geloof is niet als een kledingstuk dat men kan uittrekken, of als een boek dat men eenvoudigweg kan laten liggen. Maar volgens confessionelen zou dit wel het gevolg zijn van de liberale opvatting dat geloof *Privatsache* is.

Toch is dit volstrekt niet wat liberalen verlangen. Zeker, religie hoort huns inziens thuis in de private sfeer, maar ook maatschappelijke betrekkingen van burgers onderling behoren tot die private sfeer (zolang die sfeer althans niet is verstatelijkt, wat christen-democraten maar al te vaak hebben bewerkstelligd met hun 'maatschappelijk middenveld'). Dat betekent dat *burgers* uiting mogen geven aan hun geloof thuis, in het verenigingsleven en op straat net zoals het ieder ander – *op gelijke voet* – vrij hoort te staan uiting te geven aan zijn of haar opvattingen, van welke aard deze ook zijn. En dat mag allemaal op grond van de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van betoging (onze grondwetsartikelen 7 tot en met 9). Liberalen vinden het dan wel niet verstandig om geloof als uitgangspunt te nemen

in het bedrijven van politiek, maar zij ontzeggen niemand het recht dat wel te doen. Het beginsel van scheiding tussen kerk en staat wordt echter wel geschonden zodra wetten of andere bindende bepalingen worden opgesteld die louter zijn gegrond op religieuze opvattingen of

geschreven. Religieuze inspiratie mag er zijn, maar zij dient haar weg naar de politieke arena slechts te vinden in de vorm van voor rede vatbare argumenten. De staat mag niet worden ingezet om religieuze overtuigingen of gevolgtrekkingen daarvan, aan andersdenkenden op te leggen.

Aan een kerk of andere religieuze organisatie komen even veel rechten en bevoegdheden toe – even veel, dat is niet meer en niet minder – als aan welke particuliere vereniging ook. Voor een religieuze vereniging geldt dus hetzelfde als voor een sport- of gezelligheidsvereniging. Dat is voor religieuze verenigingen ongemakkelijk, omdat zij van oudsher – en nog altijd – gewend zijn aan bepaalde voorrechten. Zij claimen ook dat hun zaak van een 'hogere orde' is dan die 'platte' zaken waar andere verenigingen zich op richten.

Confessionele politici gebruiken dan ook wel als een argument waarom godsdienstige geïnspireerde mensen en organisaties een streepje voor zouden moeten hebben, de gedachte dat godsdienst een bijzondere betekenis heeft. Zie bijvoorbeeld SGP-Kamerlid Kees van der Staaij, die in een Kamerdebat ter verdediging van het verbod op godslastering aanvoerde dat 'ik met Hem [God] een persoonlijke relatie heb, dat ik die God lief heb'.⁶ Waarmee dan maar meteen even een neerbuigend oordeel wordt geveld over relaties, inspiratiebronnen en drijfveren van andere mensen; die zijn blijkbaar altijd van een lager gehalte. Maar zonder daarop verder tegenwerpingen te zullen maken, zou ik willen betogen: juist omdat godsdienst voor veel individuele burgers zo'n grote betekenis heeft, is het zaak dat de staat zich er verre van houdt. De staat dient zich er niet mee te bemoeien, wel er eenzelfde ruimte aan te geven als binnen de grenzen van de wet geldt voor elke andere particuliere activiteit.

Het neutraliteitsbeginsel houdt voorts in dat de staat zelf of zijn dienaren op geen enkele wijze getuigen van enige voorkeur voor, of afkeer van, een van de religieuze gezindten, het agnosticisme of het atheïsme. Dit dienen de staat en degenen die namens de staat handelen te doen door zelf af te zien van alle religieuze uitin-

gen en banden, maar zeker ook door geen voorkeursbehandeling te geven aan welke denominatie dan ook.

SCHEIDING VAN KERK EN STAAT: MAAK HET KARWEI AF

Helaas is de scheiding tussen kerk en staat vrijwel nergens volkomen verwezenlijkt. Dit is zeker ook in Nederland niet het geval. Om een paar voorbeelden te noemen van wetten en praktijken waardoor die neutraliteit wordt geschonden⁷: de aanhef van onze wetten ('bij gratie Gods'), de bede in de troonrede en het randopschrift op het muntstuk van twee euro; de strafbaarstelling van godslastering (die nu wellicht wordt vervangen door een strafbaarstelling van groepsbelediging, waarmee we echter van de regen in de drup belanden); een grotere vrijheid van meningsuiting voor mensen die zich beroepen op een religieuze tekst of inspiratie dan voor anderen (zie de cassussen-Van Dijke en -El Moumni)⁸; vastgestelde algemeen geldende christelijke nationale feestdagen en de collectieve zondagsrust; de sluitingsdwang voor winkels (wel enigszins verminderd sinds 'paars' maar niet geschrapt); het toestaan van rituele slachtingen zonder verdoving; en de staatssubsidie voor het religieuze bijzonder onderwijs.

De moeizaam bevochten verworvenheid van scheiding tussen kerk en staat is al met al in Neder-

land bepaald niet volledig verwezenlijkt. Zij is trouwens zelfs in het land van de *laïcité*, Frankrijk, niet volmaakt. Dat religie wel is teruggedrongen uit de sfeer van de publieke macht – dat wil zeggen uit de sfeer waar burgers kunnen worden gedwongen zaken te doen of juist na te laten tegen hun eigen overtuiging in: de staat – is een verworvenheid die niet mag worden prijsgegeven. Aanspraken op 'erkenning' van religie in het publiek domein, een terugkeer derhalve van religie aan het roer van staat, dienen te worden weerstaan. Het tegendeel dient juist te gebeuren: wie de scheiding tussen kerk en staat serieus neemt zal ernaar streven de restanten uit vroeger tijden van toeëigening van publieke macht door religies, te verwijderen.

Een goed begin kan worden gemaakt door

de staat mag
niet gebruikt
worden
om religieuze
overtuigingen
aan andersdenkenden
op te leggen

afschaffing van de grondwetsartikelen 6 en 23 lid 7. In artikel 6 ligt nu de vrijheid van godsdienst vast. De vrijheid van meningsuiting, van vereniging, vergadering en betoging vormen reeds voldoende waarborgen dat eenieder zijn of haar godsdienst vrijelijk kan belijden. Artikel 6 kan slechts strekken – en doet dat in de praktijk ook – tot het verlenen van extra voorrechten aan gelovige burgers en organisaties op religieuze grondslag. Dit is strijdig met de rechtsstaat en dient zo snel mogelijk te worden beëindigd.⁹ Artikel 23 waarborgt de vrijheid en deugdelijkheid van het onderwijs, maar lid 7 daarin regelt voorts dat kinderen in bijzondere scholen eenzijdig van een bepaalde religieuze opvatting kunnen worden doordrongen. Beter is het als kinderen kennis maken met een verscheidenheid aan overtuigingen en leren zelf (daarover) na te denken, zodat zij uit alle overtuigingen hun eigen keuze kunnen maken.¹⁰ Als men wil dat het belang van religie erkend wordt, laat dit dan de maatschappelijke, niet opgelegde uitkomst zijn van een vrije keuze van volwassen burgers. Dat zou pas een volwassen benadering van religie zijn.

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de Prof.mr. B.M.Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD

NOTEN:

1 Jan Peter Balkenende, 'Dit land dankt zoveel aan Calvin', *Trouw*, 10 januari 2009.

- 2 Bernard Cottret, *Calvin. A biography*, Grand Rapids and Edinburgh, 2000, p. 235.
- 3 William G. Naphy, 'Calvin's Geneva', in: Donald McKim (ed.), *The Cambridge companion to John Calvin*, Cambridge, 2004, p. 34.
- 4 Patrick van Schie, 'Volgelingen Calvin handelen in zijn intolerante geest', *Nederlands Dagblad*, 18 maart 2009.
- 5 P.H. Roessingh, 'De tegenstellingen der "Christelijke" politiek', in: H. Goeman Borgesius, *Wat willen de vrijzinnigen?*, Doetinchem, 1905, pp. 40-59, pp. 51-52.
- 6 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 17 november 2004, nr. 24-1431.
- 7 Uitvoeriger behandeling in: Fleur de Beaufort and Patrick van Schie, 'The Separation of Church and State in the Netherlands', in: Fleur de Beaufort, Ingemund Hägg and Patrick van Schie (eds.), *Separation of Church and State in Europe. With views on Sweden, Norway, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece*, Brussels, 2008, pp. 61-87.
- 8 Fleur de Beaufort, 'Strafbaarstelling godslastering. Maak een einde aan de rechtsongelijkheid in Nederland', *Liberaal Reveil*, 2007, pp. 187-191.
- 9 Zie meer specifiek: Patrick van Schie, 'Stop bevoorrechtiging religie', *de Volkskrant*, 15 februari 2007.
- 10 Sabine Bierens en Patrick van Schie, 'Neutraliteit van de staat, godsdienstneutraal onderwijs en liberalisme', in: W.P.S. Bierens, C.L.C. Richert en P.G.C. van Schie (red.), *Grondrechten gewogen. Enkele constitutionele waarden in het actuele politieke debat*, Den Haag, 2006, pp. 147-153.

Unieke aanbieding: Nu € 20,-

Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting)

Vrijheidsstreven in verdrukking

Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940

uitgeverij boom

isbn 90 8506 126 1

gebonden, 17 x 24 cm

500 pagina's

Tientallen jaren had het liberalisme zijn stempel op de Nederlandse politiek gedrukt, maar na 1900 was het de beurt aan collectivistische ideeën en bewegingen. De liberalen, met hun individualisme en hun streven naar zoveel mogelijk vrijheid, raakten in de verdrukking. In hoeverre pasten zij zich aan? Hoe speelden zij op de nieuwe omstandigheden in? Ondanks pogingen tot samenwerking, en hoewel de stroming van betekenis bleef voor de Nederlandse politiek, zakte het liberalisme tijdens het interbellum steeds verder weg, totdat het een historisch dieptepunt bereikte bij de verkiezingen van 1937.

Over het socialisme en de confessionele stromingen zijn boekenkasten vol geschreven, maar de aandacht voor het Nederlandse liberalisme in de twintigste eeuw was tot nu toe opvallend gering. Een fatsoenlijke geschiedenis van de voorlopers van de VVD was er niet. Met *Vrijheidsstreven in verdrukking* voorziet Patrick van Schie in deze leemte. Hij werpt nieuw licht op het liberale denken over het onderwijs, de positie van de vrouw, de verhouding tussen rede en religie, en andere terreinen. Dit boek is een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van de Nederlandse politiek.

Het boek is prachtig gebonden uitgevoerd en een must voor iedereen geïnteresseerd in het Nederlandse liberalisme.

U kunt dit boek bestellen door € 20,- over te maken op giro 33.49.769 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Vrijheidsstreven in verdrukking'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boek kunnen toesturen. Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE Den Haag

Tel.: 070 - 363 19 48, fax: 070 - 363 19 51, email: info@teldersstichting.nl

ENERGIEVOORZIENING: EEN LIBERALE VISIE

JANNES VERWER

Een ongestoorde energievoorziening tegen betaalbare prijzen is van levensbelang voor een moderne samenleving. De politiek dient daarop een visie voor de lange termijn te ontwikkelen. Hierbij is de inbreng van mensen die in de dagelijkse praktijk daarvoor verantwoordelijkheid dragen onmisbaar. In onderstaand artikel reageert Jannes Verwer, voormalig CEO van E.ON-Benelux, op het Pamflet van een optimist van Mark Rutte.

Realisme gestoeld op rationalisme is vaak ver te zoeken in het publieke debat over energie- en klimaatvraagstukken. Ook bestaan er allerlei simplistische denkbeelden over de tijdschaal waarop nieuwe oplossingen zijn te realiseren. Brengt Mark Rutte daarin verbetering in zijn *Pamflet van een optimist* met een 'groen rechtse' agenda? Zeker, maar ik zou de zaak toch in een nog wat breder perspectief willen plaatsen en de noodzaak om scherpe prioriteiten te stellen willen benadrukken.

Rutte bekritiseert de aanpak van GroenLinks dat economische groei als bron van al het kwaad beschouwt en kneuterige en betuttelende maatregelen bepleit. Rutte daarentegen pleit voor een moderne economie met veel innovatie, vooral vanuit het midden- en kleinbedrijf, met steun van de overheid voor research & development (r&d), en een overheid als *launching customer*, die ook nog eens de producteisen stelt. Vooruitgangsoptimisme moet voorop staan. Zijn keuze voor 'nieuwe energie' volgt de gebruikelijke lijn van meer kernenergie, toepassing van geothermie en zogeheten tweede generatie biobrandstoffen. Opmerkelijk is dat hij in zijn beschouwing weinig aandacht schenkt aan het tegengaan van verspilling en het stimuleren van besparingen, terwijl met deze twee opties toch eenvoudig en tegen relatief lage kosten een wereld te winnen valt. Dat zou ons moeten aanspreken.

In *Liberaal Reveil* van maart 2009 publiceerde prof. Cees van Beers een aanvullende beschouwing over de liberale elementen, die in het pamflet in onvoldoende mate uit de verf zouden zijn gekomen. Hij wees onder meer op subsidies, die schadelijk zijn voor het milieu en het door hem veronderstelde VVD-taboe dat de overheid geen belastingprikkelers zou mogen geven. Zijn beschouwingen voegen weinig toe aan waar het mijns inziens ècht om zou moeten gaan.

Hoe kijkt een bedrijfsman uit de energiesector nu aan tegen deze discussies? Vraagstukken rond energievoorziening, milieu en klimaat worden wereldwijd al zeer grondig bestudeerd. De complexiteit ervan is waarschijnlijk minder groot dan van vele andere wereldvraagstukken. En er is in ieder geval een schat aan betrouwbare gegevens beschikbaar. De gegevens worden verzameld door het *International Energy Agency* (IEA) in Parijs, die ze voorziet van robuuste toekomstscenario's. Bij deze beschouwingen is het vooral zaak om zo feitelijk mogelijk te zijn en strategisch *high grounds* te zoeken.

HIGH GROUNDS

Het mondiale energievraagstuk wordt gekenmerkt door een relatief snelle en forse groei van de vraag met zo'n 40% tot 50% in de komende 30 tot 40 jaar. Van de energievraag wordt nu 80% gedekt door de fossiele brandstoffen: kolen, olie en aardgas. De rest komt van duurzame bronnen (13%), vooral waterkracht, en kernenergie (7%). In de IEA-prognoses voor 2030-2040 wordt nog steeds meer dan 70% van de vraag gedekt door fossiele brandstoffen. Het aandeel van duurzame energie groeit sterk en het aandeel van nucleaire energie blijft gelijk. Dit betekent in absolute termen een zeer sterke groei van duurzame energie, zoals waterkracht, zonne-energie, wind, biomassa en geothermie, en een capaciteitsvergro-

ting voor kernenergie die gelijke tred houdt met de groei van de vraag. De vastgestelde reserves van fossiele brandstoffen zijn voldoende om de toekomstige vraag te dekken, al zijn met name voor de winning van olie en gas grote investeringen nodig. Uranium is ook in voldoende mate beschikbaar. De technologie die nodig is voor goedkope energieconversie – de omzetting van de ene soort energie in de andere – is daarentegen wél schaars.

Fossiele brandstoffen worden toegepast in de industrie, de elektriciteitssector, de transportsector en voor residentieel gebruik. Voor het gemak kan men in de industrielanden rekenen met elk een kwart. De transportsector gebruikt bijna alleen olie, de industrie vooral olie en gas en de staalindustrie natuurlijk kolen. De residentiële sector gebruikt ook vooral olie en gas.

Elektriciteit kan met alle vormen van primaire energie worden opgewekt: met fossiele brandstoffen, met behulp van stromingsbronnen, zoals wind en water, met zonne-energie, geothermie, kernenergie of biobrandstoffen. Elektriciteit is de meest universeel toepasbare vorm van energie omdat zij geschikt is voor het verrichten van hoogwaardige arbeid en het opwekken van laagwaardiger warmte.

DE ENERGIEVOORZIENING IN RELATIE TOT HET KLIMAATVRAAGSTUK

Onze samenleving wordt al bij een geringe energieonderbreking totaal ontwricht. Cruciaal bij het energievraagstuk is daarom hoe wij er voor zorgen dat er altijd energie beschikbaar is. Sedert enkele decennia dient daarbij ook rekening te worden gehouden met het klimaatvraagstuk.

De gemakkelijk winbare fossiele brandstoffen, olie en gas, bevinden zich vooral in het Midden-Oosten, Rusland, Nigeria en Venezuela. Recent zijn de schattingen voor de gasreserves in de VS fors naar boven bijgesteld. Het kleine aantal grootschalige vindplaatsen geeft het vraagstuk van de energievoorziening een geopolitieke dimensie. Dat geldt stellig voor Europa, maar meer nog voor bijvoorbeeld Japan. Bij uranium voor kernsplijting zijn er geen geopolitieke problemen. Kolen, tenslotte, worden in grote hoeveelheden wereldwijd gevonden. Ze worden vooral toegepast voor elektriciteitsopwekking en staalbereiding, vooral in de landen waar ze gedolven worden.

Vanuit klimaat oogpunt doen kolen het slecht in vergelijking met gas en olie vanwege de tweemaal hogere CO₂-uitstoot dan gas.

Klimaatverandering wordt gekoppeld aan de toenemende kooldioxide-uitstoot, die vrijkomt bij de verbranding van de fossiele brandstoffen. Klimaatbeleid is daarmee een thema dat onderdeel uitmaakt van de *high grounds* op energiegebied. Het feit dat een causaal verband tussen de klimaatverandering en de toename van kooldioxide nog heel wat vragen oproept vereist een voorzichtige benadering. Voor zover als de inspanningen erop gericht zijn om zuinig met fossiele brandstoffen om te gaan en zo mogelijk te vervangen is er sprake van non regret maatregelen.

Het is zinvol om binnen de beleidsdiscussie onderscheid te maken tussen lokale milieuvraagstukken en het mondiale klimaatvraagstuk. Het zou tot een beter begrip leiden binnen de publieke discussie als we milieu en klimaat als twee aparte onderwerpen behandelen. Milieu maatregelen worden namelijk lokaal en regionaal genomen. Klimaatbeleid vergt een mondiaal perspectief, dat vervolgens regionaal wordt ingevuld.

De energievoorziening vraagt om goed, breed verankerd Europees politiek-bestuurlijk management. De geopolitieke aspecten van de olie- en gasvoorziening, de zorg voor het klimaat, en de zorg voor de sterke stijging van de wereldwijde vraag naar energie vormen een gecombineerde agenda. Dat is geen eenvoudige opgave voor Europa met haar zevenentwintig lidstaten. Tot op heden lukt het politiek energiemangement alleen als er nog andere beleidsdimensies aan toegevoegd worden, zoals bijvoorbeeld defensie, veiligheid of marktwerking.

Het bevorderen van marktwerking is in het geval van energiebeleid een belangrijke katalysator gebleken. De Europese richtlijnen voor gas en elektriciteit zijn snel tot stand gebracht en dat heeft in slechts tien jaar geleid tot de vorming van grote internationale energiebedrijven. Deze internationale marktspelers kunnen steeds beter de lange-termijn aanvoer van brandstoffen bevorderen via hun bilaterale relaties met staatsoliemaatschappijen buiten de EU. Om het maximale profijt te trekken van deze ontwikkeling zijn een duidelijke politieke lange-ter-

onze samenleving
wordt al bij
een geringe
energieonderbreking
totaal ontwricht

mijn visie en beleid onontbeerlijk om met marktpartijen stabiele marktverhoudingen te creëren. De markt alleen is daarvoor ontoereikend.

ZORGEN OVER DE BESTEDING VAN PUBLIEKE MIDDELEN

Het Pamflet van een *optimist* van Rutte biedt hiervoor onvoldoende houvast. Nederland heeft natuurlijk niet de schaalgrootte om internationaal een echte wegbereider te zijn. Toch moet er een heldere Nederlandse politieke, en dus ook liberaal-politieke, visie zijn op de vraagstukken, al was het maar als tegenwicht tegen de overtrokken linkse ideeën, die de samenleving veel geld kunnen gaan kosten, in het bijzonder als ze hoge subsidies vergen en het effect daarvan minimaal is. Daarnaast moeten we weerstand bieden aan de neiging om ons beleid teveel aan de hand van de oliemaatschappijen en op de eigen aardgasbeschikbaarheid te baseren.

De VVD heeft het debat over de kosten en baten nog weinig gezocht. We moeten de discussie toch stevig voeren nu de kosten voor de gewenste verduurzaming snel stijgen of, erger nog, nu snel stijgende heffingen onder de valse noemer van verduurzaming worden ingevoerd maar elders in de algemene middelen verdwijnen. De hamvragen zijn wat we bereid zijn voor verduurzaming te betalen en hoe we onze schaarse euro's het beste kunnen besteden. De voorbeelden over hoe het niet moet, liggen voor het oprapen. Econcern, het bedrijf dat bijna uitsluitend op subsidiegeld draaide, gaat failliet. Het staatsbedrijf TenneT spreekt over een investering van 5 tot 11 miljard euro alleen voor een stopcontact op zee om 6000MW windenergievermogen aan te sluiten, dat evenveel produceert als één grote elektriciteitscentrale. Het energieneutraal maken van onze tuinderkassen, goed voor ruim 10% van de binnenlandse gasafname, gaat ook heel wat minder kosten.

De VVD moet streven naar een efficiënte besteding van de publieke middelen! Wat zijn de belangrijke thema's waarop een liberaal beleid zich zou moeten richten?

In de eerste plaats kan worden opgemerkt dat het gangbare economisch marktmodel, zoals de industrielanden dat kennen, slechts ten dele is opgewassen tegen de uitdagingen waarmee we worden geconfronteerd. Zaken

doen met staatsoliemaatschappijen en het klimaatvraagstuk vereisen nu eenmaal grote internationale politiek. Voor het zeker stellen van voldoende aanvoer van fossiele brandstoffen is Europese machtspolitiek noodzakelijk. De grootste Europese energiebedrijven, zoals E.ON, RWE, Suez/Electrabel hebben in de vorm van een krachtige Europese politiek de steun van de overheden nodig tegenover de olie- en gasproducerende landen.

In de tweede plaats hebben we voor een verdere toepassing van kernenergie een brede Europese consensus nodig. De Duitse positie in deze is vooral van belang. De veiligheid van opslag van radioactief afvalmateriaal speelt immers voor de veiligheid van vele, vele generaties een grote rol. Een Nederlandse positie ten gunste van meer kernenergie is weliswaar nuttig maar niet voldoende om investeerders daadwerkelijk tot de bouw van nieuwe centrales te verleiden. De zeer hoge investeringkosten voor een kerncentrale zullen daarnaast alleen gerechtvaardigd zijn bij lange afschrijftermijnen van dertig jaar en meer. De financiering ervan zal dan vooral komen uit de *cashflow* van bestaande centrales die verregaand zijn afgeschreven. Een financieel wat aantrekkelijker optie van een kleinere kerncentrale staat op gespannen voet met het vraagstuk van de non-proliferatie. Hoe kan men immers wereldwijd voldoende goed toezicht op het nucleaire materiaal blijven organiseren als er overall kleinere eenheden worden gebouwd?

verdere toepassing van kernenergie vergt eerst een brede Europese consensus

In de derde plaats kan worden vastgesteld dat het CO₂-handelsstelsel om de uitstoot op economisch efficiënte wijze te beperken, op Europese schaal reeds veel verder

is ontwikkeld dan in andere industrielanden. De uitstoot van Nederland bedraagt niet meer dan ongeveer 0,6% van de wereldwijde emissies. Men zal de euro's zo efficiënt mogelijk moeten besteden. Dit betekent dat we de middelen vooral daar moeten inzetten waar het CO₂-rendement het hoogste is. Binnen Europa kan dit m.b.v. het emissiehandelssysteem, buiten Europa kan dit via de *joint implementation*- en *clean development*-mechanismen. In de meeste gevallen is de euro buiten Nederland veel effectiever besteed dan binnenlands. Het bijkomend voordeel van deze aanpak is de extra ondersteuning voor de armere landen.

In de vierde plaats zou vooral een hoge prioriteit die-

nen te worden toegekend aan de bevordering van energie-efficiëntie. We moeten daarbij vooral de Willy Wortels in hun r&d stimuleren en financieel ondersteunen. Rutte pleit daar ook voor. Helaas is het bureaucratisch doorgeschoten subsidiestelsel voor r&d-subsidiëring daarvoor niet meer goed toegerust.

Liberalen zullen niet snel het verplicht stellen van maatregelen onderschrijven, zoals de invoering van energiezuinige verlichting. Zij mogen verwachten dat in het licht van de stijgende energieprijzen vooral de energiebesparende maatregelen zullen komen van vooruitstrevende ondernemingen, waarvoor energie een grote kostenpost is. Ook het stellen van producteisen en eisen aan warmte-isolatie kunnen ze onderschrijven. Energiezuiniger apparatuur en installaties en nieuwe processen moeten hun weg naar de markt vinden. De (financiële) beloftes voor innovaties zijn groot. De meesten zullen logischerwijze buiten Nederland ontwikkeld worden, zoals de elektrische auto, die minimaal twee maal zuiniger is dan een gewone auto. De overheid kan zich afzijdig houden maar moet wel de afweging kunnen en durven maken of een tijdelijke subsidie voor Nederlandse ondernemingen toch niet gerechtvaardigd is om marktimperfecties elders te compenseren. Ook voor dit type afwegingen mist de overheid op dit moment een scherpe blik of laat zich teveel leiden door een eng Nederlands opportunistisch politiek standpunt.

Ten vijfde kan worden vastgesteld dat de ontwikkeling van duurzame energiebronnen ter grootschalige vervanging van fossiele brandstoffen een kostbare zaak is. Wereldwijd wordt er hard aan gewerkt. Omdat er grote markten in het vooruitzicht zijn, is de animo groot en zullen de kosten van deze innovaties fors dalen. Het is nu nog te vroeg om grootschalige projecten te starten. Hoge exploitatiesubsidies, bijvoorbeeld voor de windmolens, worden politiek afgedwongen. De CO₂-effecten ervan zijn echter gering in vergelijking met de hoge subsidiebedragen. Deze zouden veel beter renderen bij r&d-investeringen. Jumping to conclusions bij bijvoorbeeld de uitbouw van grootschalige windenergie levert een fors risico van stranded cost in de toekomst.

In de zesde plaats dient elektrificatie een grote rol te

spelen. Elektriciteit is de meest universeel toepasbare vorm van energie. Het is de beste energiedrager en verhoogt de efficiëntie als secundaire energiebron. Door elektronen, die met ongeveer de lichtsnelheid in geleidende materialen worden overgebracht, is het mogelijk deze elektrische energie op eenvoudige wijze overal waar gewenst is, beschikbaar te stellen. Het gemak waarmee wij elektriciteit kunnen gebruiken is verbluffend. Elektriciteit heeft grote voordelen boven andere vormen van energie. Het kan worden opgewekt uit alle vormen van primaire energie: fossiel, hernieuwbaar en nucleair. Het is de meest efficiënte manier om energie om te zetten in producten en diensten. En het maakt de grote waaier van innovatieve technologie mogelijk die onze wereld voortdurend verandert. Niet voor niets moet het netwerk van elektrificatie gezien worden als een van de grootste verworvenheden van de vorige eeuw. Het netwerk is echter aan het verouderen. Daarnaast wordt het nog verre van optimaal benut om elektrische energie van grote bronnen, de elektriciteitscentrales, én van kleine bronnen, veelal duurzame bronnen, samen te voegen en

met de gebruikers ervan uit te wisselen. De bulkproducenten spannen zich hard in om de energierendementen te verhogen en de productie van hun installaties schoner te maken. Schaalgrootte is daarvoor onontbeerlijk. De kleine bronnen, vooral duurzaam, groeien snel in aantal en kunnen op relatief kleine

schaal worden ontwikkeld.

Elektriciteit is uniform net als de manier waarop het wordt getransporteerd. Dit maakt de elektriciteit-infrastructuur bij uitstek geschikt om energie van alle mogelijke bronnen uit te wisselen. Om daar zo goed mogelijk gebruik van te maken moeten de netten in technische zin worden aangepast. Hierbij is het belangrijk ook de regelgeving verder te ontwikkelen.

Leidt dit tot praktische (liberale) politiek? Jazeker!

REALISME

Allereerst is (groen) realisme noodzakelijk ten aanzien van de extra kosten die de Nederlandse samenleving nu kan en wil dragen, zonder zijn concurrentievermogen ernstig te verzwakken. Er is ook behoefte aan realisme

grote liberale
waakzaamheid is
gewenst bij de bewaking
van de verschillende
belastingregiems op
vormen van energie

ten aanzien van de tijd die nodig is om efficiënter om te gaan met energie en de nieuwe technologie die wereldwijd volop in ontwikkeling is te implementeren. We moeten ook realistisch zijn over de mogelijkheden om menselijk gedrag te veranderen. Tenslotte moeten we realistisch zijn over de snelheid waarmee duurzame energiebronnen betaalbaar worden en we ze grootschalig tot ontwikkeling kunnen brengen.

LANGE-TERMIJN BELEID

Er is consequent lange-termijn beleid nodig dat minimaal op Europese schaal gevoerd moet worden en dat zich uitstrekt over vele decennia. Daarbij dient een onderscheid te worden gemaakt tussen regionaal en/of nationaal milieubeleid en mondiaal klimaatbeleid. Dit lange-termijn beleid is alleen uitvoerbaar met grote internationale marktspelers. Het is goed dat de relatief kleine Nederlandse energiebedrijven daar nu via fusies en samenwerking bij aanhaken.¹

ENERGIE-EFFICIËNTIE VOOROP

De doelstelling van 20% duurzaam in 2020 lijkt op dit moment voor Nederland onhaalbaar en is zeker onnodig duur. We moeten prioriteit geven aan het terugdringen van energieverspilling en de aanzienlijke verbetering van energie-efficiëntie. Dit vereist de bevordering van technologische ontwikkeling, dus ook van subsidiëring voor r&d en, wellicht in een enkel geval, van initiële marktintroductie. Grootschalige exploitatiesubsidies zijn ongewenst en alleen acceptabel als ze in uitzonderingsgevallen *marktimperfections elders* matchen. Denk daarbij aan de regulerende energiebelasting die voor grootafnemers als staalbedrijven gemaximeerd is.

KERNENERGIE

Wereldwijd groeit het aantal kernenergiecentrales. Er kleven natuurlijk aanzienlijke bezwaren aan kernenergie, maar dat geldt ook voor andere vormen van energieopwekking. Europa heeft kernenergie nodig om aan de stijgende vraag te voldoen. Bovendien beschikt Europa over de modernste technologie en belangrijke opwerkings- en (tijdelijke)opslagfaciliteiten voor radioactief afval. We hebben Europese consensus nodig voordat kernenergie weer groots wordt opgepakt. Het blijft wel de vraag of de Nederlandse locaties aantrekkelijk genoeg zijn in vergelij-

king met andere zeelocaties van buurlanden voor investeerders in kernenergiecentrales met gedegen kernenergie-infrastructuur.

ELEKTRIFICATIE

Verdergaande elektrificatie zal een grote rol spelen. De netten zijn daarvoor cruciaal. Nederland heeft op goede gronden besloten deze netten met hun monopoliepositie los te koppelen van de bedrijfsketen. De eigenaren, de (lagere) overheden, zullen fors in deze netten moeten investeren om de beloften van een integratie van alle elektriciteitsbronnen groot en klein te kunnen inlossen. De netten spelen verder een belangrijke rol bij het optimaliseren van het gebruik omdat ze bijvoorbeeld per gebruikte eenheid een prijssignaal kunnen geven waarmee gebruikers hun vraag met behulp van schakelapparatuur beter kunnen sturen.

OVERHEIDSBELEID EN TOEZICHT

De departementen van EZ en VROM werken, zeker naar internationale maatstaf, in redelijke harmonie samen, maar blijven toch ernstig onderbezet. Marktspelers willen bouwen op een solide lange termijn beleid dat geen speelbal is van de politieke waan van de dag. Daarvoor is versterking bij de departementen nodig. Dit geldt zeker ook voor de energiekamer van de NMa. Deze belangrijke toezichthouder en marktmeester lijkt momenteel op een duiventil voor jong talent.

'VERGROENING' VAN DE BELASTINGEN.

Grote liberale waakzaamheid is gewenst bij de bewaking van de verschillende belastingregimes op vormen van energie. Energie is een geliefde bron van belastinginkomsten. We kennen *royalties* uit gaswinning, heffingen op gas, heffingen op elektriciteit, heffingen op olie en kolen, heffingen op transporttarieven. En daar komen binnenkort de inkomsten uit de veiling van CO₂-rechten nog bij. De netbedrijven zijn cashmachines in staatseigendom of van lagere overheden, die over hun grote *cashflow* dividenden uitkeren. Alsof het allemaal nog niet genoeg is, bedenkt het Nederlands bestuur nieuwe belastingen, zoals de vliegbelasting en de verpakkingsbelasting. De nieuwe CO₂-heffing op auto's moet CO₂-uitstoot tegengaan, terwijl iedereen weet dat het grootste deel ervan naar de algemene middelen vloeit. Toen de Hertog van

Alva in 1560 de tiende penning invoerde was er heel wat meer verzet dan tegenwoordig.

Tezamen vormen de voorgaande elementen een brede agenda voor de liberale politicus. De uitdagingen op het gebied van energie alleen al nopen tot scherpe analyse van de inzet van publieke middelen en het voorkomen van een overmatige lastenverzwaring voor de burger door nieuwe belastingmaatregelen. Het beleid dient voorts robuust te zijn voor de lange termijn. Zij vormen een aanvulling op het *Pamflet van een optimist*.

Ir. J.J. Verwer is voormalig CEO van E.ON–Benelux

NOOT:

I Dat Nederland een grotere schaal nodig heeft is eenvoudig in te zien aan de hand van twee voorbeelden: als de beide aluminiumsmelters voor 2020 sluiten kan Nederland zijn CO₂-plafond voor de uitstoot ervan uit de Kyoto-afspraken halen. Een tweede voorbeeld is dat lichten waarin de kolen in Rotterdam worden overgeslagen nu naar Duitsland varen, waarmee elektriciteit geproduceerd wordt die wij hier weer afnemen. De CO₂-uitstoot daarvan hoeft Nederland niet mee te tellen, maar de Duitsers wel. Dit is ook overduidelijke illustratie van het feit dat de nationale grenzen voor grootschalige elektriciteitsproductie een ondergeschikte rol spelen.

WIE WAT BEWAART, DIE HEEFT WAT!

HET ELEKTRONISCH PATIËNTEN DOSSIER ALS NOODZAAK
VOOR DE TOEKOMSTIGE GEZONDHEIDSZORG

R. T. REMLEV

In het vorige nummer van *Liberaal Reveil* plaatsten Fleur de Beaufort en Sylvia Hosman in een artikel vraagtekens bij de veiligheid en de noodzaak van het Elektronisch Patiënten Dossier (EPD). Dr. Remlev toont zich in onderstaande bijdrage voorstander van een EPD, daar het in zijn ogen onontkoombaar is indien we in Nederland de gezondheidszorg toegankelijk en beheersbaar willen houden. Daarbij sluit de auteur geenszins zijn ogen voor de gevaren ten aanzien van de individuele privacy, doch pleit hij voor een decentrale variant, waarbij de patiënt de touwtjes in eigen hand kan houden.

INLEIDING

Het Elektronisch Patiënten Dossier (EPD) staat volop in discussie. Op dit ogenblik, augustus 2009, is de politieke besluitvorming hierover nog verre van afgerond. De Tweede Kamer heeft weliswaar het groene licht gegeven, maar het debat in de Eerste Kamer kan nog voor verrassingen zorgen. Voor- en tegenstanders lijken doof voor elkanders argumenten. Wij zullen ons daarom in dat debat niet mengen. Wat we wel zullen doen, is aantonen dat een EPD onontkoombaar is, indien we het stelsel van onze gezondheidszorg in de toekomst toegankelijk en beheersbaar willen houden.

Het pleidooi voor een *landelijk* in te voeren EPD is begrijpelijk. Er bestaat een guirlande aan EPD-systemen, waarvan de effectiviteit of de efficiency vaak alleen op de tekentafel is bepaald, maar waar een verifieerbare praktijktoetsing doorgaans achterwege is gebleven. De verschil-

lende systemen zijn vaak vanuit verschillende uitgangspunten opgezet en zijn daardoor meestal niet in staat met elkaar te communiceren, deeltuitzonderingen daargelaten. Vanuit dit oogpunt alleen al is het logisch dat aangedrongen wordt op een algehele heroriëntatie. Zo'n deeltuitzondering is PALGA,¹ actief sinds 1971. Dit landelijk systeem is gericht op actuele en professionele kennisdeling tussen de Nederlandse pathologen, om daarmee hun handelen op een hoger niveau te brengen. Over dergelijke specialistische kwaliteitssystemen heeft, voor zover de auteur bekend, geen brede EPD-discussies plaatsgevonden. Privacy is geen issue geweest. De discussie over een EPD moet allereerst worden geplaatst tegen de achtergrond van een aantal trends in de gezondheidszorg, de rol van met name de informatie- en communicatie technologie (ICT) en de daarmee samenhangende maatschappelijke onrust over het verlies van privacy. Die discussie is onvolledig als niet ook wordt vastgesteld onder welke voorwaarden het systeem van de zorg optimaal functioneert en welke politieke uitgangspunten daarbij in acht moeten worden genomen.

EEN DRIETAL TRENDS

We krijgen te maken met een sterke toename van de zorgvraag als gevolg van dubbele vergrijzing en met een sterke afname van het potentieel aan hulpverleners.

Daarbij wordt de zorg steeds complexer. Met name de dreigende personeelstekorten zijn dominant. Als de ontwikkelingen van de afgelopen jaren zich onveranderd voortzetten, zal in 2020 zo'n 20% van de beroepsbevolking in de zorg (moeten) werken, nu is dat ca 13%.² Het is evident

voor de toegankelijkheid
en beheersbaarheid
van onze gezondheidszorg
in de toekomst
is een EPD
onontkoombaar

dat de personeelstekorten dan in de orde van 20-30% of hoger zullen zijn, afhankelijk van conjuncturele ontwikkelingen.

Een tweede trend is de verandering van de zorgorganisatie. De traditionele structuren blijken niet meer houdbaar; de duidelijke scheiding tussen eerste- en tweedelijnszorg loopt op zijn eind. Belangrijk is daarnaast de ontwikkeling naar zelfdiagnose en zelfbehandeling, al of niet in combinatie met eerstelijns-geneeskunde. Het aantal innovaties dat hiervoor op stapel staat is omvangrijk³ en wordt grootschalig door de EU ondersteund. Zij hebben gemeen dat informatietechnologie, hoewel ondersteunend,⁴ een steeds dominantere rol speelt en dat zij pas optimaal kunnen worden ingezet als zorgorganisaties worden aangepast of veranderd.

Een derde trend is dat de complexiteit van de zorg toeneemt en dat ICT een steeds grotere rol zal spelen. Een open vraag is overigens of die complexiteit toepassing van ICT noodzakelijk maakt, of dat ICT juist de complexiteit van de zorg bevordert, zoals Vorstenbosch dat ook aangeeft. Niet geheel los daarvan moet worden geconstateerd dat de zorg steeds kennisintensiever wordt. En dat houdt weer in dat ICT een noodzakelijke enabler zal blijken om de zorg beheersbaar en toegankelijk te houden.

ZONDER ICT GEEN TOEKOMST VOOR ZORG

Gegeven het steeds toenemende kennisintensieve karakter van de zorg, ligt het dus voor de hand dat toepassingen van allerlei innovaties gepaard zullen gaan met ICT-ontwikkelingen. Sterker, de zorg zal, net zoals andere kennisintensieve bedrijfstakken zoals banken, niet meer kunnen produceren zonder. Dit is onvoldoende onderkend: innovaties en daarmee annexe informatietechnologie komt op sloffen, de gevolgen zijn nauwelijks onderwerp van gedegen onderzoek, terwijl de impact vaak anders en groter is dan aanvankelijk verwacht.⁵ Dit is de kern van het informatievraagstuk in de zorg. Of anders, zoals in 2004 in een editorial van *British Medical Journal* werd geformuleerd: 'We can no more foresee the shape or extent of their effects [information projects] on the health system than our ancestors could have foreseen the blossoming of science that followed the invention of

the printing press.⁶

Tegelijkertijd moeten we ons realiseren dat personeelstekorten, van grote en structurele omvang, niet zijn op te lossen zonder dominante toepassingen van ICT. Dit vraagt toelichting. Volgens Zwetsloot⁷ bedraagt het percentage van de tijd van de zorgprofessional dat aan informatie en communicatie wordt besteed in het ziekenhuis 60, terwijl dat in de eerste lijn rond 35 is.⁸ Uitgaande van de veronderstelling dat de helft van deze werkzaamheden met behulp van ICT kan worden opgevangen, moet de conclusie zijn dat ICT een cruciale factor zal zijn bij het oplossen van het toenemende personele vraagstuk in de zorg. Met andere woorden: substitutie van personeel door kapitaalgoederen waarin ICT een dominante rol speelt. Aangezien de zorgvrager uiteindelijk de kern van de (informatie)werkzaamheden vormt en dat door en ten behoeve van hem ICT-gegenereerde informatie zal toenemen, moet de conclusie zijn dat grotere nadruk zal moeten worden gelegd op effectieve en intensieve toepassingen van een EPD. Dit om de grotere infostromen adequaat te

bij een decentrale opzet
van het EPD lijken
privacyproblemen
goed beheersbaar

kunnen blijven accommoderen en informatie *overload* binnen de perken te houden. Die noodzaak is onontkoombaar: zonder die toepassingen is het informatievraagstuk en daarmee het personele vraagstuk niet op te lossen. Het vraagstuk van organisatie blijft een heikel punt. Daarom nu aandacht voor het karakter van een op te zetten EPD.

KARAKTER VORMGEVING EPD

De effectiviteit van een op te zetten EPD zal in hoge mate afhangen van de aansluiting die het EPD heeft op de organisatie van de gezondheidszorg. Als boven aangegeven zal er een sterke ontwikkeling in zelfdiagnose en zelfbehandeling plaatsvinden, al of niet in combinatie met eerstelijns-geneeskunde. Dat betekent, dat de architectuur van een EPD *noodzakelijkerwijs* daarvoor plaats moet bieden en in ieder geval ook een decentraal karakter zal moeten hebben. Immers, vitale patiëntgegevens worden steeds dichterbij de zorgvrager gegenereerd. Centrale regie zal dit ernstig kunnen vertragen en belemmeren, noodzakelijke innovaties die 'dicht' bij de zorgvrager plaats vinden zullen kunnen stranden in een woud van regels en

standaarden. De huidige EPD-voorstellen gaan echter uit van een sterke centrale regie, met een decentrale uitvoering. Als dat zijn beslag zou krijgen, dan moet men vermoedelijk na een aantal jaren constateren dat men met een hopeloos verouderd systeem te maken heeft.

Decentraal opgezette EPD's zijn er in alle soorten en maten te bedenken. Het gaat te ver om alle van toepassing zijnde randvoorwaarden te schetsen. Wel is het van belang om er een aantal te noemen, te weten: (a) de vereiste standaarden die nodig zijn om gegevens over het voorkomen van ziekten te verzamelen, (b) de voorwaarden die van toepassing zijn om (landelijke) communicatie tussen alle relevante zorgverleners mogelijk te maken, (c) de vormgeving (patiëntgebonden chips etc.) en (d) het mogelijk maken van aansluiting op nieuwe technologieën. Deze zijn alle te realiseren binnen een decentrale architectuur. Procedures waarin patiëntgebonden chips de spil van het EPD-systeem vormen, kunnen aan deze vier randvoorwaarden voldoen indien de zorgvrager *in principe* er de volledige beschikking over heeft.

Bij een decentrale opzet van een EPD lijken privacy-problemen goed beheersbaar. Grootschalige, ongewenste koppelingen en analyses zijn onmogelijk dan wel effectief af te schermen. Decentralisatie kan nog een ander belangrijk voordeel hebben. Afwezigheid van centrale regie heeft een positief effect op de kwaliteit van de gezondheidszorg. Maar eerst de privacy.

PRIVACY

Met betrekking tot zorg constateert het CBP terecht: 'De gezondheidszorg raakt steeds meer verknoot met informatieverwerkende processen in een niet altijd overzichtelijke omgeving die sterk in beweging is. Voor alle betrokken partijen gaat het hierbij om grote belangen en doorgaans zeer gevoelige gegevens. Bij de toepassing van informatie- en communicatietechnologie (ICT) in de zorg is tijdige én adequate aandacht voor privacybescherming daarom steeds meer een kritische succesfactor.' De uit 2002 daterende studie is nog steeds actueel, de conclusies hebben alleen nu een dwingend karakter. Bij een decentrale opzet van een EPD is de privacybescherming beter te realiseren dan in de centrale

bij de toepassing
van ICT in de zorg is
tijdige en adequate
aandacht voor de privacy
steeds meer
een kritische succesfactor

opzet, in zeker opzicht is de privacy-vereiste een mooie bijvangst. Voor wat betreft de *Choice and Voice*¹⁰ van de zorggebruiker over zijn EPD blijft overigens collectief (en wellicht ook individueel te zijner tijd) de vraag van proportionaliteit aan de orde: in hoeverre weegt het behoud van de toegankelijkheid en efficiency van de aan de zorggebruiker geboden zorg op tegen een mogelijk verlies van privacy?

EFFECT VAN DECENTRALISATIE OP KWALITEIT VAN DE GEZONDHEIDSZORG

Vorst¹¹ heeft op basis van empirisch onderzoek aangetoond dat regionale, niet (centraal) gestuurde netwerken in de gezondheidszorg een positief effect hadden op de kwaliteit van de zorg. Zijn studie sluit naadloos aan bij de boven bepleite decentrale aanpak van een EPD. De complexiteit en diversiteit van de zorgwerkelijkheid is zo groot en dynamisch dat kennelijk ook volgens Vorst een centrale blauwdruksgewijze richtlijnbenadering minder toereikend is dan decentrale maatwerkoplossingen: Minder benen onder het bureau, ruimte aan de professional, die dan overigens nog wel een verantwoording over zijn handelen af te leggen heeft.

Het betoog van Vorst vormt in wezen een onderstreping van het strikt liberale beginsel om, binnen afgesproken redelijke eisen, het vrije spel der maatschappelijke krachten hun gang te laten gaan. Dit geldt kennelijk ook in het 'professionele zorgverkeer'.

Men moet het kind niet met het badwater weggooien. Voor specialistische netwerken die niet gekoppeld kunnen worden aan een breed scala van patiënt-gebonden gegevens – en slechts door een beperkte groep kunnen worden geraadpleegd – geldt het betoog van Vorst niet. Het landelijk PALGA-systeem is zo'n netwerk: geëvolueerd uit landelijke professionele standaards die in de loop van de tijd zo gestabiliseerd geraakt zijn dat een landelijke database daarop kon volgen. In het evolutionair denken¹² volgen de vorm en het systeem altijd de functie, in dit geval volgt het PALGA-systeem de kwaliteitsverbeteringslagen in de functionele niche van de klinische pathologie. Juist door de afgebakendheid van deze niche kon de evolutie tot een landelijk systeem 'in alle rust' plaatsvinden.

Liberalen moeten zich niet voor of tegen de ontwikkeling van een EPD uitspreken. Het is een technologische ontwikkeling die in dit digitale informatie-flits-tijdperk als gegeven beschouwd moet worden: de komende technologische ontwikkelingen *impliceren* tenminste een decentraal EPD. Niet alleen dat: zonder zo'n EPD zullen de regionale partijen de zorg in de toekomst niet meer kunnen leveren wegens gebrek aan aansluiting op ICT-ondersteunde en ICT-gedreven innovaties en het daarmee samenhangende onnodig grote personeelstekort. De overheid moet zich, net als bij de financiële wereld, ook in de zorg als strenge marktmeester¹³ richten op het opstellen en handhaven van heldere randvoorwaarden. De overheid moet dus geen rol op zich nemen als marktpartij in het EPD. Bij de 'meidenprik' tegen baarmoederhalskanker is de overheid op de stoel van het individu gaan zitten, door er op aan te dringen dat iedere meid de prik zou halen, met als gevolg dat de overheid (in dit geval het RIVM namens VWS) de rol als objectieve informatieverstrekker, een marktmeesterrol die tot de kerntaak van een overheid hoort, over de risico's van zo'n HPV-prik niet meer goed kon spelen. De overheid heeft zich niet te bemoeien met de marktontwikkelingen omtrent het EPD. De overheid moet zich met kracht te richten op zijn kerntaak: het waarborgen van dwangvrij, geweldsvrij, bedrogvrij en privacy-respecterend¹⁴ gebruik van EPD-systemen. De overheid heeft volgens ons aldus als marktmeester op te komen voor het belang van de burger, namelijk de waarborging van het prive-domein van de burger,¹⁵ en daartoe behoren zeker gevoelige gezondheidsgegevens van eenieder. Als mondige burgers zelf gevoelige gegevens op het net zetten is dat hun keuze (zij onverstandig), maar als burgers hun prive-domein beschermd willen houden ten opzichte van andere burgers, en tot hun prive-domein ook hun gezondheidsgegevens rekenen, dan raken we daarmee de kern van het liberalisme. We hadden als burgers met elkaar de sterke overheid in het leven geroepen ten behoeve van onze vrijheid, verwezenlijkt in een veilig prive-domein in de vorm van onaanstaabaarheid van het eigen lichaam, de eigen bezittingen, de eigen gedachten, en ... de eigen EPD-gegevens.

Dr. Remlev is een gepensioneerd consultant, afkomstig uit het voormalige Joegoslavië.

NOTEN

- 1 Pathologisch Anatomisch Landelijk Geautomatiseerd Archief. Een landelijke databank met alle pathologieuitslagen in Nederland met een computernetwerk voor gegevens uitwisseling met alle pathologie-laboratoria in Nederland.
- 2 *Werken aan de zorg*, Arbeidsmarktbrief 2007 aan Tweede Kamer, november 2007.
- 3 Conclusies van de Oslo-conferentie over 'pHealth' (personalized health), 25-28 juni 2009.
- 4 J. Vorstenbosch, *Hoe maakt u het? Technologie in een veranderende gezondheidszorg. Over dossiers, robots en tests in de zorg*, ZonMw, 2009.
- 5 T. de Vries, *Technologie en zorg: Wie wordt er beter van?* SWP, 2005.
- 6 *Editorial*, BMJ, 15 mei 2004.
- 7 J.H.M. Zwetsloot, *De wonderlijke wereld van ICT in de zorg*, oratie Universiteit Leiden, 2003.
- 8 TSU Pilotproject Preventieve zorg, 2005.
- 9 T.F.M. Hooghiemstra, *Privacy bij ICT in de zorg. Bescherming van persoonsgegevens in de informatie-infrastructuur voor de gezondheidszorg*, College bescherming persoonsgegevens, Achtergrondstudie en Verkenningen 26, 2002.
- 10 F. de Graaf, e.a., *Zorgen voor zelfbeschikking. Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-, woon-, en onderwijsinstellingen*, Geschrift 107 van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2009.
- 11 J.H.L. Vorst, *Zorg naar de top. Complexiteitstheoretisch onderzoek naar regionale netwerken*, proefschrift Universiteit Twente, 2008.
- 12 R. Dawkins, *The Ancestor's tale. A Pilgrimage to the Dawn of Life*, 2004.
- 13 M. Rutte en F. Weekers, 'Scherper onderscheid markt en staat s.v.p.', *NRC Handelsblad*, 9 juni 2009.
- 14 F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago, 1960.
- 15 I. Berlin, *Two concepts of Liberty*, Oxford, 2004.

TOEKOMSTIGE AOW, GOED VERZEKERD

WILLEM SCHUDDERBOOM EN KEES ZAAIJER

Reeds geruime tijd wordt er stevig gediscussieerd over de houdbaarheid van de Algemene Ouderdomswet. Demografische veranderingen in ons land – vergrijzing enerzijds en bevolkingskrimp anderzijds – zouden de betaalbaarheid van de AOW ernstig in gevaar kunnen brengen. Steevast wordt daarom gepleit voor een verhoging van de AOW-leeftijd van de huidige 65 jaar naar 67 jaar in de toekomst. De auteurs van het hiernavolgend artikel zijn van mening dat een verhoging van de AOW-leeftijd niet de enige denkbare oplossing voor de problematiek vormt. Zij pleiten voor een ander systeem, waarbij de uitgekeerde AOW op 65-jarige leeftijd voor iedereen gelijk is aan het AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag. Daarmee wordt een verhoging van de AOW-leeftijd vermeden.

INLEIDING

De Algemene Ouderdomswet (AOW) is als volksverzekering voor het basis-ouderdomspensioen van groot belang voor iedereen in Nederland, die al vanaf 15-jarige leeftijd verplicht deelneemt in deze verzekering. In de huidige discussie over de AOW en eventuele aanpassingen dienen naast de wijzigingen in de demografische structuur ook onderwerpen zoals de juridische aspecten en de uitvoeringskosten te worden beschouwd.

Het doel van dit artikel is om alle relevante feiten en argumenten voor een eventuele aanpassing van het huidige AOW-pensioen te vermelden, zonder dat de schrijvers daarbij een oordeel uitspreken over een maatschappelijke wenselijkheid van een hogere pensioenleeftijd. Ook menen de schrijvers dat de AOW, als verplichte volksverzekering, geen afzonderlijke bepalingen voor specifieke

beroepen, de ‘zware beroepen’, behoort te bevatten. Deze afzonderlijke regelingen behoren in de aanvullende pensioenregelingen te worden vastgelegd.

In de huidige discussie over een besparing van de toekomstige uitgaven voor de AOW wordt vaak de verhoging van de AOW-leeftijd van 65 naar 67 jaar genoemd en soms ook de verplichting om gepensioneerden met een ingegane AOW-pensioen AOW-premie te laten betalen. Een nieuwe variant, die in deze discussie nog niet is genoemd en die in dit artikel als alternatief wordt beschreven, is de invoering van een gelijk AOW-pensioen op 65-jarige leeftijd voor alle deelnemers, die in 1950 of later geboren zijn, waarbij het bedrag gelijk is aan het AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag. De variant om ook gepensioneerden AOW-premie over hun pensioen en overige inkomsten te laten betalen wordt in dit artikel buiten beschouwing gelaten. Primair omdat de schrijvers te veel juridische problemen bij de invoering van dit voorstel zien en ook omdat de effecten hiervan moeilijk te berekenen zijn.

De hoofdreden voor de huidige discussie is de verwachting dat de toekomstige AOW uitgaven door de niet beïnvloedbare veranderingen in de demografische structuur in Nederland sterk zullen stijgen. Eerst wordt een analyse van de huidige situatie gemaakt. Daarna wordt de verhoging van de AOW-leeftijd tot 67 jaar op 5 kenmerken getoetst, ondermeer het aspect van besparing, de juridische aspecten en de uitvoeringskosten in vergelijking tot een gelijk AOW-pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950.

ANALYSE VAN DE HUIDIGE SITUATIE

De AOW is in 1957 ingevoerd en daarna ondermeer als volgt gewijzigd:

1. een verhoging in 1964 van de AOW tot een sociaal minimum;
2. de koppeling in 1974 tussen de AOW en het minimumloon;
3. een verzelfstandigd recht in 1984 op AOW en de invoering van de partnertoeslag;
4. wijzigingen van het systeem van partnertoeslag in 1996.

In 2015 wordt de partnertoeslag voor de deelnemers, geboren in 1950 en later met een jongere partner, afgeschaft. De AOW kent 4 soorten pensioenen. In tabel I zijn de bedragen per soort pensioen vermeld en het aantal ontvangers hiervan.

De omvang van de bevolking in Nederland is daarvoor in de periode 1820-2000 veel sneller gestegen dan in die andere Europese landen. Als voorbeeld de vergelijking tussen Nederland en België. De bevolking in Nederland was in 1820 2 miljoen en in België 4 miljoen, nu 16 miljoen in Nederland en 10 miljoen in België. Het huidige geboortecijfer in Nederland is ook nu met 1,7 kind per vrouw nog steeds hoger dan het gemiddelde van 1,5 in de Europese Unie.

De laatste geboortegolf in Nederland begon in 1944 en duurde tot 1973. Pas in en na 1974 is het aantal geboorten in Nederland sterk gedaald. Doordat de

Tabel I	<i>Bedragen en aantal ontvangers van AOW-pensioenen</i>		
<i>Soort AOW-pensioen</i>	<i>Bruto jaarbedrag in €</i>	<i>Aantal ontvangers</i>	<i>met volledig pensioen</i>
Alleenstaand	13.138,68	1.070.155	908.523
Alleenstaande ouder	16.571,04	382	191
Gehuwde	9.163,08	1.387.339	1.170.412
Gehuwd plus toeslag	17.888,76	276.634	191.236
<i>Totaal</i>		2.734.510	2.270.362

NB: alle gegevens in deze tabel zijn per 1 januari 2009

In 2008 waren de totale uitgaven van de SVB, de Sociale Verzekeringsbank, voor de AOW-pensioenen van 2,7 miljoen personen € 27 miljard, ongeveer 4,8% van het BBP, Bruto Binnenlands Product. De totale uitgaven voor AOW en AWW/Anw waren in 2008 5,0% van het BBP. De uitgaven voor de Anw, de opvolger van de AWW, thans een beperkte regeling naar aantallen en bedragen, dalen jaarlijks en waren in 2008 € 1,3 miljard.

Opmerkelijk is dat in de periode 1970 tot 1999 de totale uitgaven voor AOW en AWW/Anw hoger waren dan nu, in die periode waren deze gemiddeld 5,7% van het BBP.

In een recente studie van het ministerie van SZW, voorjaar 2009, is berekend dat de uitgaven voor AOW bij een ongewijzigd beleid in de periode 2040-2050 naar verwachting circa 9% van het BBP zullen zijn.

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELINGEN IN NEDERLAND

De demografische structuur is in Nederland in de afgelopen decennia sterk veranderd. De geboortecijfers in Nederland waren tot 1973 hoger dan in veel andere Europese landen.

geboortecijfers na 1973 sterk zijn gedaald, ontstond een bijzondere demografische situatie in de periode van 1984 tot 2009. De combinatie van een langdurende geboortegolf met een snelle daling van het geboortecijfer was de oorzaak dat tussen 1984 en 2009 de demografische druk, het aantal personen tussen 0 t/m 19 en van 65 en ouder ten opzichte van personen tussen de 20 t/m 64 jaar oud, zo bijzonder laag was en deze uitzonderlijke situatie heeft de afgelopen 35 jaar geduurd.

In 1969 was deze demografische druk 85%, wegens de grote groep jeugdigen. Thans is deze 64% en in 2049 zal deze druk weer stijgen tot 85%, wegens de grote groep 65 jaar en ouder. Belangrijk is te vermelden dat ook bij een demografische stabiele bevolking de demografische druk met 82% aanmerkelijk hoger zal zijn dan het huidige percentage van 64%.

Uit de diverse berekeningen blijkt dat de demografische druk na 2049 stabiliseert op een evenwichtsniveau. Ook als het geboortecijfer voortdurend beneden vervangingsniveau blijft, ontstaat een stabiele bevolkingstructuur met een gelijkblijvend percentage voor de personen van

65 jaar en ouder. De bevolking zal dan bij de huidige geboortecijfers jaarlijks met een gering percentage, circa 0,3%, dalen.

UITKOMST VAN DE VERGELIJKING VAN BEIDE VARIANTEN OP DE 5 KENMERKEN

De schrijvers hebben de aanpassing van de AOW conform één van de twee onderzochte varianten, vergeleken met de genoemde en onderstaande kenmerken en worden de bevindingen vermeld.

Verwachte besparing

In een recente studie van het ministerie van SZW, voorjaar 2009, is berekend dat een verhoging van de AOW-leeftijd van 65 naar 67 jaar uiteindelijk € 4 miljard op jaarbasis bespaart oftewel 8% op de toekomstige AOW uitgaven. De invoering van een gelijk AOW-pensioen voor iedereen, geboren in of na 1950 en op het niveau van het AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag, zal op basis van de huidige gegevens uiteindelijk 15% per jaar besparen. De invoering van een gelijk AOW-pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950 leidt sneller tot besparingen dan de verhoging van de pensioenleeftijd van 65 tot 67 jaar.

De bezuiniging bij de verhoging van de pensioenleeftijd tot 67 jaar raakt de generatie geboren in en na 1974 pas volledig. De bezuiniging door de invoering van een voor iedereen gelijk en dus solidair AOW-pensioen geldt voor iedereen geboren in of na 1950.

Een belangrijk kenmerk van de AOW, de verplichte volksverzekering voor een basispensioen, is solidariteit tussen inkomens binnen één generatie en tussen de verschillende generaties. Inkomensoverdrachten wegens verschil in grootte van het huishouden en dus de persoonlijke situatie behoren niet tot deze solidariteit.

Rechtsgelijkheid

Aangezien de AOW een verplichte volksverzekering is voor de opbouw van een ouderdomspensioen, geldt dat rechtsgelijkheid tussen de deelnemers een belangrijk aspect is. De deelnemers hebben immers geen keuzevrijheid, zij moeten deelnemen. Deze deelname is gedwongen winkelnering. Daar de overheid de uitvoerder voor deze verzekering is, behoort de overheid het beginsel van rechtsgelijkheid bij deze verplichte volksverzekering als

één van de leidende beginselen te huldigen.

In 1984 werd het systeem voor personen met een partner gewijzigd, namelijk van één gezamenlijk AOW-pensioen voor twee personen kreeg elke partner een individueel (zelfstandig) recht op de AOW. Ter compensatie werd toen de partnertoeslag ingevoerd. Deze toeslag was nodig om de overgang van het systeem van één gezamenlijk AOW-pensioen voor twee personen, dat werd ontvangen, zodra de oudste partner 65 jaar werd, naar een systeem van twee individuele AOW-pensioenen aan twee personen te compenseren. In 1994 werd deze toeslag nog verder afhankelijk gemaakt van de inkomsten van de jongste partner, die de leeftijd van 65 jaar nog niet had bereikt. In 2015 zal deze partnertoeslag vervallen voor degene, die geboren is in of na 1950 en een jongere partner heeft. Het afzonderlijke AOW-pensioen voor alleenstaanden vervalt niet. Dit pensioen wordt overigens alleen uitbetaald aan de AOW gepensioneerden, die in de EU/EER dan wel in een verdragsland wonen.

De afschaffing van de partnertoeslag in 2015 is het juiste moment om ook het stelsel van een uniform en solidair AOW-pensioen, voor iedereen gelijk en geboren in of na 1950 in te voeren. Indien dit stelsel niet wordt ingevoerd blijft het huidige onderscheid in pensioenbedragen gebaseerd op de grootte van het huishouden dan wel op de woonplaats afgestemd en dus op de persoonlijke situatie. In de huidige Pensioenwet geldend voor aanvullende pensioenregelingen wordt compensatie voor alleenstaanden geboden door de mogelijkheid om het partner pensioen om te zetten in aanvullend ouderdomspensioen.

Juist voor de rechtsgelijkheid is de invoering van een uniform AOW-pensioen voor iedereen geboren in of na 1950 een betere oplossing dan het bestaande systeem van hoogte verschillen in AOW-pensioenen te handhaven en de pensioenleeftijd op 67 te stellen.

Rechtzekerheid

Iedereen tussen 15 jaar en 65 jaar die rechtmatig in Nederland verblijft, is verplicht deelnemer in de volksverzekering van de AOW. Elk jaar dat een deelnemer in Nederland verblijft, verkrijgt deze persoon een jaarlijkse aanspraak op 2% van het toekomstige AOW-pensioen. Gedurende 50 jaar onafgebroken verblijf in Nederland wordt dus een volledig AOW-pensioen verkregen, onge-

acht of de deelnemer in deze 50 jaar wel of geen AOW-premie heeft betaald. Bij de invoering van deze verplichte volksverzekering in 1957 gold deze 50 jaren eis niet. Iedereen, die toen 65 jaar of ouder was, kreeg het volledige AOW-pensioen. Hierdoor hadden deelnemers geboren in en voor 1891 maximaal profijt.

De personen geboren in of na 1892 en vóór 1942 hadden een afnemend profijt. Dus hoe later geboren, hoe minder profijt. De eerste jaargang, die wel aan deze eis van 50 deelnemersjaren voldeed, was geboren in 1942. De deelnemers van deze jaargang hebben in 2007 voor het eerst hun AOW-pensioen ontvangen. De generatie 'Babyboomers' is dus de eerste generatie, die geen deelname jaren cadeau heeft gekregen.

De betaalde AOW-premie is gebaseerd op het premiepercentage en het premie-inkomen. Vanaf 1957 moest een deelnemer AOW-premie betalen, waarvoor een maximum bedrag gold. Het maximum premie-inkomen werd in de eerste decennia na 1957 sterk verhoogd. Dit maximum werd in de jaren '60 jaarlijks met 9% en in de jaren '70 met 10% verhoogd. Tot en met 1989 hebben de deelnemers met een inkomen boven modaal hoge bedragen aan AOW-premie betaald.

In 1990 werd het maximum premie-inkomen wegens de invoering van een nieuw belastingstelsel verlaagd van € 29.904 naar € 19.115. Het maximum premie-inkomen stijgt jaarlijks en was per 1 januari 2009 € 32.127. Het premiepercentage voor 2009 is 17,9%. Bij dit of een hoger premie-inkomen betaalt de deelnemer in 2009 € 5.750,73 aan AOW-premie. Deze maximale premie is fors te noemen ten opzichte van het AOW-pensioen dat wordt opgebouwd.

De deelnemer krijgt voor deze premie een jaarlijkse aanspraak op AOW-pensioen van € 183,26 als gehuwde zonder toeslag. Immers per € 1 aanspraak wordt een premie van € 31,38 betaald. Indien de deelnemer alleenstaand is, bedraagt de jaarlijkse aanspraak op AOW-pensioen € 262,77 en wordt per € 1 aanspraak een premie van € 21,88 betaald.

Deze premies zijn veel hoger dan de premies die een pensioenfonds of een verzekeraar voor een collectief contract hanteren.

Deelnemers betalen in deze periode van 50 jaar niet elk jaar de maximale premie, omdat zij nog geen inkomen

hebben of hun inkomen is lager dan het maximale premie-inkomen. Gebaseerd op veronderstellingen, zoals een premiepercentage van 17,9%, een blijvende koppeling van de AOW aan het minimumloon en daarmee aan de algemene loonindex alsmede een AOW-pensioen voor gehuwde zonder toeslag, gelden de volgende bevindingen.

Een deelnemer met een belastbaar inkomen dat jaarlijks in de periode van 45 jaar hoger is dan het minimumloon, betaalt meer dan de kostendekkende premie. Indien dat inkomen gelijk is aan het minimumloon, betaalt de deelnemer een kostendekkende premie. Bij een lager inkomen, betaalt de deelnemer minder dan de kostendekkende premie.

Duidelijk is dat de deelnemers, geboren in en na 1942, 50 jaar gedwongen hebben deelgenomen aan een verplichte volksverzekering en velen hebben vele jaren AOW-premies, veelal boven het kostendekkende niveau, betaald. Zij hebben verplicht deelgenomen aan een pensioenregeling, waarbij de pensioenleeftijd steeds op 65 jaar is gesteld. Veel deelnemers hebben gedurende enige decennia de verschuldigde AOW-premies betaald en zij hebben aanspraken op een AOW-pensioen verkregen, dat op 65 jarige leeftijd ingaat. Uit de macro-economische gegevens blijkt overigens dat de uitgaven voor de AOW en AWW/Anw in de periode 1970-1999 hoger waren dan de huidige uitgaven.

Op grond van rechtszekerheid van een toegezegde pensioenleeftijd en de betaling van kostendekkende premies is een verhoging van de pensioenleeftijd van 65 naar 67 jaar minder te rechtvaardigen. Temeer een betere variant bestaat, namelijk de invoering van een gelijk AOW-pensioen voor iedereen, geboren in of na 1950 en dit AOW-pensioen uniform op het niveau voor de gehuwde deelnemer zonder toeslag komt te liggen.

Effect op de aanvullende pensioenregelingen

Nagenoeg alle werknemers in Nederland nemen ook verplicht deel in de aanvullende pensioenregelingen van of via hun werkgever. Het AOW-pensioen is als basispensioen feitelijk een onderdeel van deze regelingen geworden. Daarom kunnen wijzigingen in de AOW ook aanpassen in deze pensioenregelingen tot gevolg hebben.

In 2006 zijn veel aanvullende pensioenregelingen aangepast door de invoering van de wet VPL, VUT Prepensioen en Levensloop, waarin de afschaffing van de VUT en

het prepensioen voor hen, geboren in of na 1950 is geregeld. In veel aanvullende pensioenregelingen is toen de franchise, het bedrag voor de inbouw van het AOW als basispensioen, aanmerkelijk verlaagd. Sinds de invoering van de nieuwe Pensioenwet in 2007 hebben deelnemers het recht gekregen om in de aanvullende pensioenregelingen hun partnerpensioen om te zetten in aanvullend ouderdomspensioen.

Belangrijk is dat de invoering van een stelsel van een gelijk AOW-pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950 de pensioenregelingen niet hoeven te worden aangepast. Dit is echter wel het geval bij een verhoging van de AOW-leeftijd van 65 tot 67 jaar. De wijzigingen, die in 2006 in de aanvullende pensioenregelingen zijn doorgevoerd, bieden afdoende compensatie aan alleenstaanden voor de invoering van dit stelsel.

Uitvoering en controle

Het stelsel van een gelijk AOW-pensioen voor de deelnemers, geboren in of na 1950, heeft als voordeel dat ook de administratie van het AOW-pensioen simpeler wordt. Omdat het huidige systeem van verschillende soorten AOW-pensioenen zal vervallen, kan de controle hierop ook vervallen. De huidige situatie in Nederland is zo dat de SVB jaarlijks veel controles op de rechtmatigheid van de uitkering van AOW-pensioenen voor alleenstaanden uitvoert, waarbij overigens zelden fraude wordt geconstateerd.

Deelname in de AOW is nagenoeg ook altijd verplicht voor werknemers, afkomstig uit andere EU-landen, zodra zij in Nederland werken. Indien deze werknemers slechts enige jaren in Nederland verblijven, verkrijgen zij voor veelal een beperkte periode AOW aanspraken. Zodra zij de pensioenleeftijd bereiken, hebben zij recht op een beperkte AOW-uitkering.

De jaarlijkse kosten voor de controle op de grootte van hun huishouden zal in verhouding tot de hoogte

van deze uitkering bijzonder hoog zijn. Deze controle kan wegens de aard van de toeslag ook niet eenvoudig en efficiënt worden uitgevoerd. De verwachting is dat in de toekomst inwoners uit EU-landen steeds vaker tijdelijk in een ander EU-land zullen werken. Daarom is het van belang om de AOW-regeling zo simpel mogelijk te houden, zodat controle op de naleving hiervan, ook bij beperkte bedragen, eenvoudig en efficiënt kan worden.

Het stelsel van een gelijk AOW-pensioen voor de deelnemers, geboren in of na 1950, is daarom ook een juiste maatregel om de toekomstige kosten van uitvoering en controle laag te houden.

SAMENVATTING

De verplichte deelname in zowel de AOW als in de aanvullende pensioenregelingen betekent dat alle deelnemers minder keuzevrijheid hebben om hun eigen inkomen naar eigen inzichten te besteden. De AOW is een dure volksverzekering voor de deelnemers, die gedurende 45 jaar gemiddeld meer dan het minimumloon hebben verdiend. De oorzaken hiervan liggen in het verleden, waaronder de solidariteit met degenen zonder arbeid. Bij een verplichte volksverzekering is solidariteit tussen inkomens en tussen generaties altijd een belangrijke hoofdregel geweest. Ongevenste inkomensoverdrachten wegens verschil in grootte van het huishouden en daarmee de persoonlijke situatie van de deelnemer dienen echter wel vermeden te worden.

In de onderstaande tabel zijn de relevante kenmerken met de twee varianten vergeleken:

1. verhoging van de AOW-leeftijd van 65 tot 67
2. de invoering van een gelijk pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950 en op het niveau van een AOW-pensioen voor gehuwde zonder toeslag.

Tabel II	<i>Uitkomst van de vergelijking op 5 kenmerken</i>	
	<i>Verhoging tot 67 jaar</i>	<i>Invoering van gelijk pensioen</i>
Verwachte besparing	Na 24 jaar 8%	Na 24 jaar 15%
Rechtsgelijkheid	Negatief	Positief
Rechtszekerheid	Negatief	Positief
Effect op de pensioenregelingen	Negatief	Neutraal
Uitvoering en controle	Negatief	Positief

De variant van een gelijk AOW-pensioen voor iedereen, geboren in of na 1950 en op het niveau van een AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag is een effectievere maatregel voor besparing op de toekomstige AOW uitgaven dan de verhoging van de AOW-pensioenleeftijd van 65 tot 67 jaar. Ook is de invoering van deze variant op grond van de uitkomsten van de vergelijking tussen de 4 andere kenmerken beter te rechtvaardigen dan de voorgestelde verhoging van de pensioenleeftijd tot 67 jaar, zoals blijkt uit Tabel II.

De enige overgangsmaatregel, die de schrijvers wenselijk achten is een inkomensafhankelijke toeslag aan de alleenstaanden, geboren in de jaren 1950 tot en met 1955, ter compensatie van het lagere AOW-pensioen.

Een bijkomend voordeel voor gepensioneerden is dat zij het de SVB ook niet meer hoeven te melden, zodra hun persoonlijke situatie gewijzigd is, zoals het beginnen of eindigen van een relatie.

Drs. W. Schuddeboom RA, AAG heeft in 1982 doctoraal examen econometrie en economie aan de UvA behaald. Daarna heeft hij in 1985 het RA diploma behaald en in 1994 het

diploma Actuaris van het Actuarieel Genootschap. Hij werkt sinds 1982 in het bedrijfsleven en is sinds 1998 adviseur in nationale en internationale projecten. De heer C.J.M. Zaaijer is sinds 1971 werkzaam in de verzekeringsbranche en hij heeft in verschillende functies gewerkt. Sinds 1999 is hij werkzaam als senior adviseur en hij adviseert met name die ondernemingen, die ervoor kiezen om binnen de wettelijke mogelijkheden hun collectieve pensioencontracten bij een verzekeraar onder te brengen en niet bij het verplicht gestelde bedrijfstakpensioenfondsen.

GEBRUIKTE LITERATUUR:

1. Gegevens van de Sociale Verzekeringsbank.
2. Gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek.
3. International Data Base, US Census Office.
4. Overzicht ministerie van Financiën.
5. Beleidsdocument ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, juni 2009.
6. Publicaties Sociaal Economische Raad.
7. Diverse uitgaven *Kleine gids Sociale Zekerheid*.

NB: De uitgebreide versie van dit artikel is te lezen op de website van Nedesco b.a.

HOE TRANSPARANT IS DE AIVD?

B E N D E J O N G

De aard van de werkzaamheden van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) vraagt om een grote mate van geheimhouding. Dat neemt niet weg dat de AIVD – voor zover mogelijk – streeft naar openheid en transparantie. Die openheid kan op verschillende wijzen tot uiting komen, bijvoorbeeld in jaarverslagen, maar ook in openstelling van archieven voor onderzoek. Naast extern onderzoek kan ook een oud-medewerker van de dienst besluiten memoires samen te stellen over zijn of haar ervaringen bij de AIVD. Ook voor deze laatste groep mensen kan de AIVD de eigen archieven openen. In het hiernavolgende artikel onderzoekt de auteur in hoeverre de AIVD slaagt in het streven naar openheid en transparantie. Een kijkje over de grens bij collega-instellingen leert dat de AIVD zich opener zou kunnen opstellen.

De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) heeft openheid en transparantie hoog in het vaandel staan. Dat blijkt onder meer uit publicaties van de dienst en uit publieke uitspraken van de leiding van de AIVD. De missie van de dienst brengt onvermijdelijk een grote mate van geheimhouding met zich mee, maar voor zover mogelijk wil de AIVD inzage geven in zijn doen en laten. Het toenmalige hoofd van de AIVD, Sybrand van Hulst, benadrukte in 2007 in een voorwoord bij *Frontdienst*, dat de geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de voorloper van de AIVD, tot onderwerp heeft, het belang van dergelijke geschiedschrijving. Hij zag die als een

vorm van verantwoording afleggen aan de samenleving voor wat er in naam van de verdediging van de Nederlandse democratie door de BVD zoal was gedaan. *Frontdienst* was van de hand van de historicus en voormalig medewerker van de BVD, Dick Engelen, die al eerder over hetzelfde thema had geschreven in *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*.¹ Beide boeken, waarvoor de auteur toegang had tot de archieven van de BVD/AIVD, zijn geschreven in opdracht van de toen zittende ministers van Binnenlandse Zaken. Ze bestrijken samen de hele periode van de Koude Oorlog en bieden een grote hoeveelheid belangrijke informatie die tot dan toe niet in het publieke domein voorhanden was.

In dit artikel probeer ik de vraag te beantwoorden, hoe groot nu eigenlijk de transparantie bij de AIVD is. Daarbij bespreek ik vooral drie aspecten:

1. Hoe treedt de AIVD naar buiten in de vorm van jaarverslagen, incidentele rapporten e.d.?
2. Maakt de AIVD het zijn voormalige medewerkers mogelijk memoires te publiceren?
3. In welke mate stelt de AIVD materiaal uit zijn archieven – in feite natuurlijk vooral uit die van de vroegere BVD – open voor onderzoekers?

Ik vergelijk de door de AIVD gevolgde praktijk op deze punten met wat in enkele andere Westerse landen gebruikelijk is. Met name de twee laatstgenoemde punten bieden een organisatie als de AIVD, die door de aard van zijn werkzaamheden zeer beperkt is in de mate waarin zij verantwoording over lopende operaties aan de samenleving kan afleggen, de gelegenheid dat alsnog met enige vertraging te doen.

ten tijde van
de Koude Oorlog
was de Binnenlandse
Veiligheidsdienst
een bijzonder gesloten
organisatie

Ten tijde van de Koude Oorlog was de BVD een bijzonder gesloten organisatie die heel zelden naar buiten trad. Toen het toenmalige hoofd van de BVD Pieter de Haan zich in 1981 door Sonja Barend voor de televisie liet interviewen en zich in zeer algemene termen uitliet over de werkwijze van de dienst was dat een ongekende sensatie. Er kwam een einde aan die lange periode van geslotenheid toen Arthur Docters van Leeuwen in 1989 aantrad als hoofd van de BVD. Docters van Leeuwen manifesteerde zich regelmatig in de media en onder zijn leiding publiceerde de BVD in 1992 ook zijn eerste jaarverslag. Sindsdien zijn er naast de jaarverslagen regelmatig publicaties verschenen van de BVD, sinds 2002 de AIVD, over een verscheidenheid aan onderwerpen die het werkterrein van de dienst uitmaken zoals dierenrechten-extremisme, spionage, islamitisch radicalisme en 'Lonsdale-jongeren'. Ook plaatst de dienst tegenwoordig eigen reacties op nieuwsberichten waarin het functioneren van de AIVD aan de orde wordt gesteld, op zijn website. In verband met de recente rel rond de journaliste van *De Telegraaf* die door de AIVD was afgeluisterd omdat zij mogelijk staatsgeheimen in haar bezit had, plaatste de dienst bijvoorbeeld een toelichting op zijn site. Daarin was te lezen hoe die af luisterbevoegdheid precies is geregeld en welke minister daar toestemming voor dient te geven. Een dergelijk zakelijk commentaar op lopende zaken is ongetwijfeld zeer nuttig. In de oude situatie betekende de weigering van de BVD in de openbaarheid te treden immers dat men in de jaren '70 vrij baan gaf aan 'kritische' journalisten als Rudi van Meurs van het weekblad *Vrij Nederland*. Die liet geen enkele gelegenheid onbenut het belang van de BVD te bagatelliseren en zijn activiteiten belachelijk te maken, bijvoorbeeld als hij gesproken had met iemand die een verzoek om als informant voor de dienst op te treden had afgewezen.

Kijken we allereerst naar een willekeurig recent jaarverslag van de AIVD, dat over 2007. De inhoudelijke verschillen met andere recente jaarverslagen zijn niet groot. Het heeft een omvang van 116 met ruime interlinie afgedrukte pagina's, waarvan er ook nog eens achttien volledig door illustraties in beslag worden genomen. Daarin worden de verschillende aandachtsgebieden van de

dienst besproken. Meestal korte paragrafen zijn gewijd aan in Nederland actieve organisaties en bewegingen, zowel die van eigen bodem als die met hun thuisbasis elders. Het hoofdstuk getiteld 'Heimelijke activiteiten van vreemde mogendheden', waaronder ook spionage valt, is met ruim twee pagina's erg summier. De paragraaf die betrekking heeft op Rusland beslaat zeven regels. In het jaarverslag over 2008, het eerste van de AIVD dat via internet is in te zien, beslaat de passage die op Rusland betrekking heeft het dubbele aantal regels. Er valt nu bijvoorbeeld te lezen dat de AIVD in 2008 heeft vastgesteld dat Russische inlichtingenofficieren deel uitmaakten van 'officiële Russische wetenschappelijke delegaties'. Ook is er net als in het verslag over 2007 aandacht voor de activiteiten van de Chinese overheid in Nederland. Tevens staat in het Jaarverslag 2008 bijvoorbeeld te lezen dat de Marokkaanse inlichtingendienst in het verslagjaar Nederlandse politiefunctionarissen met een Marokkaanse achtergrond heeft ingezet in een poging 'zich toegang te verschaffen tot besloten gegevensbestanden.'

De recente jaarverslagen van de AIVD bevatten vaak interessante informatie, maar zijn aan de summiere kant. Daar staat tegenover dat lang niet alle West-Europese inlichtingen- en veiligheidsdiensten een publiek jaarverslag uitbrengen. De twee belangrijkste Britse diensten, de Security Service (ook bekend als MI5) en de inlichtingendienst Secret Intelligence Service (SIS, ook wel MI6 genoemd) doen dat bijvoorbeeld helemaal niet. De Belgische Dienst voor de Veiligheid van de Staat gaf pas eind 2008 te kennen in de naaste toekomst tot de publicatie van jaarverslagen over te gaan en een eigen website te zullen ontwikkelen.² Dat het mogelijk is jaarverslagen uit te brengen die qua openheid veel verder gaan dan die van de AIVD, laat de Duitse federale veiligheidsdienst Bundesamt für Verfassungsschutz (BfV) zien. De jaarverslagen van die dienst zijn al sinds jaar en dag omvangrijk, dat over 2008 beslaat 305 pagina's. Dat betekent uiteraard niet dat het BfV uitvoerig verslag doet van zijn eigen werkwijze en modus operandi. De verslagen bevatten vooral analyses van groeperingen en activiteiten die men een gevaar acht voor de democratische rechtsorde. In veel gevallen wordt een schatting gegeven

in de Verenigde Staten
en Engeland
verschijnen geregeld
memoires van
medewerkers van
de veiligheidsdiensten

van het aantal leden dat zo'n groepering telt. Zo beslaat een analyse van de werkwijze en het gedachtengoed van de extreemrechtse politieke partij NPD ongeveer 25 pagina's in het verslag over 2008.³ Zelfs het verschijnen van rechtsextremistische muziek en de beoefenaars daarvan ontkomen niet aan een analyse. Het jaarverslag over 2008 bevat tevens uitvoerige analyses van politiek gemotiveerde criminaliteit van links en van rechts in de Bondsrepubliek Duitsland. Zowel de geografische spreiding van dergelijke delicten wordt daarin geanalyseerd als de aard ervan. Ook het islamitisch extremisme komt in een sectie van ongeveer vijftig pagina's uitvoerig aan de orde. Verder worden bijvoorbeeld aan de trotskisten, een communistische sekte die wereldwijd toch bijkans met uitsterven bedreigd moet zijn, in het jaarverslag van het BfV nog ruim twee pagina's gewijd. Het gedeelte van het jaarverslag dat op spionageactiviteiten van buitenlandse mogendheden betrekking heeft bevat een sectie van tien pagina's over Rusland, die zonder meer instructief is te noemen. Er wordt ingegaan op specifieke aspecten van de werkwijze van Russische diensten en van de belangrijkste, zoals de inlichtingendienst SVR, de militaire inlichtingendienst GROe en de veiligheidsdienst FSB, worden schattingen van de personeelsaantallen genoemd. Dat is informatie die bij mijn weten in geen enkele andere open bron is aan te treffen, want de Russische overheid houdt die cijfers uiteraard geheim. Eerdere jaarverslagen van het BfV gingen ook al uitvoerig in op de activiteiten van Russische diensten. Dat over 2005 bood acht pagina's, met voor een belangrijk deel dezelfde informatie als in het verslag over 2008, over de activiteiten van Russische diensten in Duitsland.⁴ Opvallend is dat het jaarverslag over 2005 van de AIVD helemaal niets over Russische inlichtingenactiviteiten te melden had. De jaarverslagen van het BfV, zoveel is duidelijk, zijn aanzienlijk informatiever dan die van de AIVD. De BfV is echter in dit opzicht in West-Europees verband waarschijnlijk eerder de uitzondering dan de regel en de AIVD is de praktijk in sommige West-Europese landen zelfs enigszins vooruit.

Door middel van memoires van individuele medewerkers kan een inlichtingen- of veiligheidsdienst zoals

gezegd ook verantwoording afleggen over zijn doen en laten aan een breder publiek. Tot op dit moment heeft in Nederland slechts één voormalige medewerker van de BVD, Frits Hoekstra, memoires over zijn tijd bij die dienst gepubliceerd, die in 2004 verschenen met als titel *In dienst van de BVD*. Van een Nederlandse traditie op dit punt kan dus helaas nog niet gesproken worden. Toen Hoekstra de dienstleiding ruim van tevoren kenbaar maakte dat hij van plan was herinneringen op papier te zetten en daartoe in overleg wilde treden, dreigde men hem met juridische stappen als het tot publicatie zou komen.⁵ Vanuit het oogpunt van de dienstleiding was dat een contraproductieve opstelling, omdat men op die manier elke controle op de inhoud van het werk van Hoekstra al bij voorbaat uit handen gaf. Uiteindelijk bleven juridische stappen bij het verschijnen van *In dienst van de BVD* toch achterwege. Hoekstra geeft in zijn boek een zeer leerzaam overzicht van het werk van de BVD en zijn rol daarin. Een bijzondere prestatie, vooral als men bedenkt dat hij bij het schrijven moest putten uit zijn geheugen en een paar oude agenda's, omdat de dienst immers elke medewerking had geweigerd. De handelwijze van de leiding van de AIVD inzake Frits Hoekstra's memoires steekt zeer pover af bij de praktijk in de Angelsaksische wereld, waar in de laatste decennia een stortvloed aan memoires van medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten is verschenen, vooral in de Verenigde Staten. Schrijvende ex-medewerkers in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk moeten hun memoires voor verschijnen wel aan hun voormalige werkgever voorleggen. De dienst gaat dan na of er mogelijk passages in het te publiceren boek staan die bij openbaarmaking de nationale veiligheid kunnen schaden.⁶

Volgens een telling van Bob de Graaff uit 2004 waren er tot dan toe in de Verenigde Staten bijna honderd van dergelijke memoires verschenen en in het Verenigd Koninkrijk ongeveer zestig.⁷ Het overgrote deel van de Amerikaanse memoires

is afkomstig van voormalige personeelsleden van de CIA, onder wie twee voormalige hoofden van die dienst, William Colby en Stansfield Turner. Een van de Britse memoireschrijvers is Stella Rimington, voormalig hoofd van de

de AIVD
wenst archieven
niet voor openbaarmaking
over te dragen
aan het
Naitonaal Archief

Security Service. Over het verschijnen in de jaren '80 van *Spycatcher*, de destijds omstreden memoires van Peter Wright, merkte zij op: 'The book went out of its way to mention every sensitive operation that Peter Wright had ever known about and to name every codeword he could recall. *Spycatcher* was a book designed to cause the maximum amount of harm and embarrassment.'⁸ Alle pogingen van de Britse overheid ten spijt om publicatie ervan te verhinderen, had het verschijnen van *Spycatcher* volgens haar nauwelijks een negatief effect op het functioneren van de Security Service. Dat lijkt te suggereren dat het met de schadelijkheid van dit soort memoires nogal meevalt, zeker als men in aanmerking neemt dat het bij *Spycatcher* nu juist om memoires ging die door de auteur niet vooraf ter goedkeuring aan zijn dienst waren voorgelegd.⁹

Het derde punt waaraan men de transparantie van de AIVD zou kunnen afmeten betreft de mate waarin die dienst materiaal uit de archieven, vooral die van de voormalige BVD, beschikbaar stelt. Het belang hiervan moet mijns inziens niet worden onderschat. Net als in het geval van memoires geldt voor dit punt dat een inlichtingen- of veiligheidsdienst met het vrijgeven van archiefmateriaal niet uitsluitend individuele onderzoekers een plezier doet, maar ook door middel van de historische publicaties die eruit voortkomen verantwoording kan afleggen over het doen en laten in het verleden, waar dit over het heden om voor de hand liggende redenen niet mogelijk is. Ook hierbij loopt de Angelsaksische wereld voorop. De regering Clinton vaardigde in 1995 in de Verenigde Staten een 'executive order' uit die inhield dat de federale overheid alle geheime documenten die 25 jaar oud waren of ouder, zou moeten vrijgeven als verondersteld kon worden dat ze 'van historische waarde' waren. Overheidsinstanties konden daarop uitzonderingen maken als de nationale veiligheid in het geding was. In het geval van de CIA betrof het daarbij uiteraard materiaal betreffende bronnen (agenten) en de modus operandi van de dienst. De regering Bush heeft pogingen ondernomen het beleid van zijn voorganger enigszins terug te draaien. Dat neemt niet weg dat de CIA volgens een recent artikel sinds 1995 meer dan tien miljoen pagina's aan documenten heeft gedeclineerd.¹⁰ Daarbij is men ook de declassificatie van documenten met betrekking tot pijnlijke momenten uit de geschiedenis van de CIA niet uit de weg gegaan. Zo

is het interne CIA-rapport over de invasie van de Varkensbaai in Cuba in 1961, misschien wel het grootste fiasco van de CIA in de Koude Oorlog, al geruime tijd in boekvorm verkrijgbaar.¹¹ In 1999 waren er al meer dan vijfhonderd *National Intelligence Estimates*, een van de belangrijkste analytische producten die mede door de CIA worden samengesteld, gedeclineerd, wat toen al neerkwam op meer dan 25.000 pagina's analyses over de ontwikkelingen in de Sovjet Unie tijdens de Koude Oorlog.¹² Ook zijn inmiddels duizenden pagina's aan artikelen uit het interne CIA-tijdschrift *Studies in Intelligence* vrijgegeven.¹³ Andere Amerikaanse diensten bleven niet bij de CIA achter. Zo heeft de afluisterdienst, de National Security Agency (NSA), vanaf 1995 ruim drieduizend ontcijferde boodschappen van het zogeheten Venona-project vrijgegeven. Daarbij ging het om telegrammen in code die in de jaren '30 en '40 van de twintigste eeuw waren gewisseld tussen de vestigingen van Sovjet inlichtingendiensten in de Verenigde Staten en het hoofdkwartier in Moskou. Voor zover die boodschappen door de Amerikanen zijn ontcijferd, hebben ze vaak aanwijzingen geleverd voor de ontmaskering van tal van Sovjet agenten in diverse westerse landen, vooral de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.¹⁴

Ook de belangrijkste Britse diensten, de Security Service, SIS en de afluisterdienst Government Communications Headquarters (GCHQ), de Britse tegenhanger van de Amerikaanse NSA, hebben de laatste jaren vele documenten vrijgegeven. Schrijvend in 2002 merkte een auteur over de stand van zaken op dit punt in het Verenigd Koninkrijk op:

During the past ten years the amount of information about, and emanating from, the UK's intelligence agencies has increased at a rate, and to a degree of detail, which would have been unimaginable to academics working in the field in 1990. In addition to the transfer of files to the Public Record Office (PRO) by, among others, the Security Service, there have been several official publications by and about the agencies; official publications reproducing agency material; publications by authors who have been given access to or briefings on agency material; and films, radio and television programmes on intelligence-related matters where, at the very least, the programme makers have received indirect confirmation that they are not on the wrong track.¹⁵

Zo heeft GCHQ grote hoeveelheden materiaal vrijgegeven dat betrekking heeft op het breken van de Duitse codes in Bletchley Park tijdens de Tweede Wereldoorlog. Pas in de jaren '70 werd het bestaan bekend van Ultra, het inlichtingenproduct dat voortkwam uit het breken van de Duitse Enigma. De vrijgave van vrijwel al dit materiaal door GCHQ maakt het voor historici mogelijk de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in een belangrijk opzicht te herschrijven.

Het is niet mijn bedoeling het beleid van declassificatie in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk te idealiseren. Ook in die landen is er de nodige kritiek op het feit dat declassificatie soms te traag verloopt, te selectief is en dat de uitzonderingen die gemaakt worden om 'redenen van nationale veiligheid' vaak nogal willekeurig lijken.¹⁶ Feit is echter dat de situatie bij de AIVD op het punt van declassificatie van archiefmateriaal ronduit miserabel te noemen is. Een Nederlander heeft de mogelijkheid zijn of haar dossier bij de AIVD op te vragen zoals ex-Kabouter Roel van Duijn onlangs heeft gedaan, maar daarmee is wel zo'n beetje alles gezegd.¹⁷

Historicus en voormalig BVD-medewerker Engelen heeft voor zijn twee eerder genoemde boeken weliswaar toegang tot de archieven gekregen, maar die toegang gold alleen hem persoonlijk en de leden van de twee begeleidingscommissies.¹⁸ Engelen werken zijn voor een goed begrip van de geschiedenis van de BVD onontbeerlijk, maar deelstudies over het onderwerp door 'gewone' historici zijn zeer goed denkbaar en ook wenselijk.

In 2001 is wel het archief van het Bureau Nationale Veiligheid, een voorloper van de BVD in 1945-1946, overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief, tegenwoordig Nationaal Archief geheten. In een toespraak bij die gelegenheid haalde de toenmalige staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Rick van der Ploeg een uitspraak van minister Klaas de Vries van Binnenlandse Zaken aan. Die had de Tweede Kamer voorgesteld het recht van iedere burger om toegang te krijgen tot overheidsinformatie in de Grondwet vast te leggen, aangezien het Kabinet van oordeel was dat 'transparantie van de overheid tot de basisprincipes van de rechtstaat

behoort'. Van der Ploeg stelde dat bij zo'n informatieplicht natuurlijk 'goede, voor iedereen raadpleegbare archieven' horen en meende verder dat zoiets 'ook moest gaan gelden voor de archieven van de BVD'.¹⁹ Het zal duidelijk zijn dat van dit nobele voornemen tot nu toe niets is terechtgekomen.

Op dit moment is het bijvoorbeeld mogelijk in het Britse National Archive in Londen (voorheen het Public Record Office, PRO) het dossier van de Nederlander Han Pieck in te zien, dat afkomstig is van de Security Service. Pieck was een tweelingbroer van de bekende tekenaar en speelde in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol in het inlichtingenwerk van de NKVD, een voorloper van de KGB, in West-Europa. Hij rekruteerde in de jaren '30 onder andere een codeerambtenaar in het Britse Foreign Office voor de Sovjet dienst. Het is bekend dat de BVD in de jaren '50 en misschien zelfs nog later naarstig bezig is geweest het vooroorlogse NKVD-netwerk in Nederland in kaart te brengen, uiteraard om te zien of er op dat moment nog een dreiging van uitging. Dat het mogelijk is dossiers over Han Pieck in Londen in te zien

de AIVD is uiterst terughoudend met aan oud-medewerkers toestemming verlenen tot het publiceren van memoires

en niet in Nederland, is tekenend voor het armzalige archiefbeleid van de AIVD. Bij de presentatie van Engelen's *Frontdienst* in 2007 uitte de historicus en voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) Hans Blom op dat punt scherpe kritiek. Hij meende dat grote delen van het BVD-archief uit de Koude Oorlog, zo niet het hele archief, aan het Nationaal Archief of het NIOD zouden kunnen worden overgedragen en dat de huidige archiefpraktijk van de AIVD zeer te wensen overliet.²⁰

Ook Engelen is van mening dat de AIVD grote delen van het archief aan de openbaarheid kan prijsgeven. Het materiaal in het archief van de BVD bestaat in zijn visie grofweg uit drie categorieën: (1) verslagen van intern overleg van de dienstleiding; (2) materiaal dat betrekking heeft op gerekruteerde agenten (informanten) en de modus operandi van de dienst; (3) rapportages van de dienst aan andere instanties, voornamelijk van de Nederlandse overheid. Het materiaal uit de categorieën 1 en 3, voor zover dat op de periode van de Koude Oorlog

betrekking heeft, kan volgens Engelen zonder bezwaar aan het Nationaal Archief worden overgedragen. Hij heeft een dergelijke overdracht naar eigen zeggen ook herhaaldelijk bij de dienstleiding van de AIVD bepleit, maar daarbij steeds nul op het rekest gekregen.²¹

Samenvattend kan men concluderen dat de transparantie van de AIVD op minstens twee van de drie punten die ik in het begin van dit artikel genoemd heb, zeer te wensen overlaat. Op het punt van jaarverslagen en andere publieke uitingen is de situatie wellicht nog enigszins bevredigend te noemen. Wat betreft de publicatie van memoires van eigen medewerkers kan de houding van de AIVD echter niet positief worden beoordeeld en op het punt van het vrijgeven van archiefmateriaal schiet de dienst zeer ernstig tekort. De AIVD creëert daarmee zelf het gevaar dat hij in een tijdsgewricht waarin het doen en laten van inlichtingen- en veiligheidsdiensten steeds meer onderwerp is van openbare discussie, een bijzonder slecht geïnformeerd publiek tegenover zich vindt. Te oordelen naar de felle reacties toen onlangs bekend werd dat de AIVD een journaliste van *De Telegraaf* had afgeluisterd, kan het geen kwaad ervoor te zorgen dat publiek en media zich in ieder geval over het verleden van de dienst goed kunnen informeren. Daarnaast is er nog een ander argument voor openheid, dat door een CIA-functionaris die zich met declassificatie bezighield een aantal jaren terug als volgt werd geformuleerd: 'In a robust democracy, people want and deserve to know more about the governmental organizations they pay for, and that exist to serve them, even the secret ones.'²²

Dr. B.M. de Jong is verbonden aan de Leerstoelgroep Oost-Europese geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en bestuurslid van de Netherlands Intelligence Studies Association (NISA).

NOTEN:

- 1 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam, 2007; idem, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 's-Gravenhage*, 1995.
- 2 'Staatsveiligheid lanceert communicatiebeleid', http://www.mo.be/index.php?id=63&tx_uwnews_pi2%5Bart_id%5D=23343&cHash=6096201787, geraadpleegd op 7 augustus 2009. In België bestaat wel een

Vast Comité van Toezicht op de Inlichtingendiensten, in de wandeling 'Comité I' genaamd, dat jaarlijks een openbaar verslag uitbrengt van zijn werkzaamheden. Dit is een onafhankelijk comité waar geen parlementsleden zitting in hebben. Deze instantie is wat Nederland betreft waarschijnlijk het beste te vergelijken met de Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD), die 'toezichtsrapporten' en jaarverslagen over haar werkzaamheden uitbrengt. Zie: <http://www.ctivd.nl/>, geraadpleegd op 10 augustus 2009.

- 3 Voor het *Verfassungsschutzbericht* 2008 van het BfV zie: http://www.bmi.bund.de/cae/servlet/contentblob/463552/publicationFile/23343/vsb_2008.pdf, geraadpleegd op 11 augustus 2009.
- 4 http://www.verfassungsschutz.de/de/publikationen/verfassungsschutzbericht/vsbericht_2005/, geraadpleegd op 13 augustus 2009.
- 5 Mededelingen van Frits Hoekstra. Ik heb de gang van zaken rond Hoekstra's memoires eerder besproken in mijn recensie van *Frontdienst* van Dick Engelen (zie noot 1) in *Internationale Spectator*, jrg. 62, nr. 1, januari 2008, pp. 56-57.
- 6 Dit proces kan natuurlijk gemakkelijk leiden tot oneigheid tussen de auteur en zijn of haar vroegere werkgever over wat er gepubliceerd kan worden en wat niet. Bob de Graaff (zie noot 7) geeft daar ook voorbeelden van.
- 7 Bob de Graaff, *Memoires van Amerikaanse en Britse oud-medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten of het scheppend vermogen van ethiek*, NISA-lezing op 30 september 2004, bij het NIOD in Amsterdam ter gelegenheid van de presentatie van *In Dienst van de BVD*.
- 8 Zoals geciteerd door Bob de Graaff (zie noot 7).
- 9 Zelfs in het Rusland van Vladimir Poetin, dat bepaald geen toonbeeld is van transparantie en zeker geen democratie, kunnen vandaag de dag memoires van medewerkers van inlichtingendiensten verschijnen. De memoires van ex-KGB'ers die na 1991 in Rusland zijn verschenen, worden uitvoerig besproken in: Ben de Jong, *Schild en zwaard van de Oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingsofficieren 1953-1991*, Maastricht, 2004.
- 10 Bruce Falconer, 'Inside the CIA's (Sort of) Secret Document Stash,' *Mother Jones*, 3 april 2009,

- <http://www.motherjones.com/politics/2009/04/cias-open-secrets>, geraadpleegd op 18 augustus 2009.
- 11 Peter Kornbluh red., *Bay of Pigs Declassified: The Secret CIA Report on the Invasion of Cuba*, New York NY, 1998. Er is veel te zeggen voor de stelling dat een dienst door over mislukte operaties uit het verleden te publiceren, de publieke draagkracht voor zijn optreden juist kan vergroten en de motivatie van burgers om eventueel actief medewerking te verlenen, positief kan beïnvloeden.
 - 12 Er zijn de laatste jaren diverse bundels uitgebracht met CIA-analyses betreffende de Sovjet Unie, vaak verzorgd door de CIA History Staff. Een voorbeeld is Donald P. Steury red., *Intentions and Capabilities: Estimates on Soviet Strategic Forces, 1950-1983*, Washington DC, 1996.
 - 13 Artikelen, ook uit recente nummers van *Studies in Intelligence*, zijn in te zien via <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/index.html>, geraadpleegd op 18 augustus 2009. Een selectie van artikelen uit het blad is ook gepubliceerd in H. Bradford Westerfield red., *Inside CIA's Private World: Declassified Articles from the Agency's Internal Journal 1955-1992*, New Haven and London, 1995.
 - 14 Voor Venona zie http://www.nsa.gov/public_info/declass/venona/index.shtml, geraadpleegd op 18 augustus 2009.
 - 15 Gill Bennett, 'Declassification and Release Policies of the UK's Intelligence Agencies', *Intelligence and National Security*, vol. 17, no. 1, 2002, p. 21.
 - 16 Het artikel van Falconer in *Mother Jones* (zie noot 10) bekritiseert bijvoorbeeld het feit dat vele gedeclineerde CIA-documenten wel met een voortreffelijk zoekstelsel toegankelijk zijn gemaakt en in te zien zijn via de computer. Ze zijn echter alleen ter plekke in de National Archives bij Washington te raadplegen en niet via internet.
 - 17 Zie <http://www.roelvanduijn.nl/>, geraadpleegd op 19 augustus 2009. Tot aan een uitspraak van de Raad van State in december 1995 was er voor onderzoekers toegang tot de archieven van de BVD mogelijk, zij het met tal van beperkingen. Sindsdien is het tijt echter dramatisch gekeerd. Zie Bob de Graaff, 'Accessibility of Secret Service Archives in the Netherlands', *Intelligence and National Security*, vol. 12, no. 2, April 1997, pp. 154-160.
 - 18 De begeleidingscommissies van Engelens twee boeken bestonden uit historici waarvan het merendeel geen medewerker was of was geweest van de BVD.
 - 19 <http://www.minocw.nl/actueel/toespraken/316/Speech-van-Staatssecretaris-Rick-van-der-Ploeg-bij-de-overdracht-van-het-archieef-van-het-Bureau-Nationale-Veiligheid-BNV-op-4-oktober-Algemeen-Rijksarchieef-te-Gravenhage-.html>, geraadpleegd op 19 augustus 2009.
 - 20 'Ruimhartig!?', Toespraak van Hans Blom bij de presentatie van *Frontdienst*. <http://www.nisa-intelligence.nl/PDF-bestanden/BlomspeechBVD.pdf>, geraadpleegd op 19 augustus 2009.
 - 21 E-mailwisseling met Dick Engelen in augustus 2009.
 - 22 Edmund Cohen, 'The CIA and the Declassification of History', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 12, no. 3, 1999, p. 340.

Nieuwe Publicatie

Op 2 oktober 2009 presenteert de
prof. mr. B.M. Teldersstichting haar nieuwste geschrift:

Liberalisme als 'groen' idealisme. De noodzaak van een liberaal milieubeleid voor de ontwikkeling van milieuvriendelijke producten

Door: Derk-Jan Haverkamp
Corporate Advisor Milieu bij TenneT

In aanvulling op de laatste publicatie van de Teldersstichting over milieubeheer getiteld *Liberale duurzaamheid. Milieubeleid internationaal gezien* dat zich op internationale beleidsaspecten richtte, gaat het voorliggende geschrift nader in op de Nederlandse situatie. Het staat in het bijzonder stil bij de mogelijkheden om vanuit een liberale visie milieuvriendelijke productontwikkeling te stimuleren.

Steeds meer bedrijven besteden aandacht aan hun milieudruk en nemen private initiatieven op dit gebied. Wat betekent dat voor de rol van de overheid? Wat kan de overheid doen? En wat moet ze vooral niet doen? In dit geschrift wordt op deze belangrijke vragen een antwoord gegeven. Het weerlegt de typisch milieuaïvistische stellingname dat dwingend overheidsoptreden essentieel is. Het 'groene' idealisme dat zich beroept op zogenoemde blauwdrukken biedt onvoldoende ruimte voor noodzakelijke (product-) innovaties. Hoewel liberalen vaak worden verdacht van te weinig aandacht voor het milieu vanwege de centrale rol die zij aan het individu toedichten, ligt daarin juist de kracht van een liberaal milieubeleid. In dit geschrift wordt gepleit voor een centrale positie van het individu in het milieubeleid en heldere milieunormen die op strikte wijze worden gehandhaafd. Verder wordt stilgestaan bij ketengerichte publiek-private samenwerking gericht op kennisontwikkeling en -overdracht.

Dit geschrift biedt een interessante verdieping van politiek-maatschappelijke standpunten op milieugebied voor politici, beleidsmakers en maatschappelijke groeperingen (zoals natuur- en milieuorganisaties). Voorts is dit geschrift interessant voor een ieder die zich wil verdiepen in actuele ontwikkelingen en discussieonderwerpen binnen het Nederlandse milieubeleid.

U kunt deze bundel bestellen door € 15,- over te maken op Giro 33.49.769 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Geschrift 108/Liberalisme als groen idealisme'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen. Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE Den Haag
Tel.: 070 - 363 19 48, fax: 070 - 363 19 51, email: info@teldersstichting.nl

MOET NEDERLAND DE ANTILLIANEN BLIJVEN ONTZIEN VANWEGE HET SLAVERNIJVERLEDEN?

MARIUS WESSELS

Het slavernijverleden is van blijvende invloed op de relatie tussen Nederland en de Antillen. Gevoeligheden hebben er in 2005 zelfs toe geleid dat de toenmalige minister van Integratie – Rita Verdonk – niet welkom was bij het slavernijmonument in het Amsterdamse Oosterpark waar zij een krans had willen leggen. Marius Wessels pleit in zijn artikel voor een zorgvuldige omgang met de feiten in deze beladen discussie. Hoewel Nederlanders zich vroeger schuldig hebben gemaakt aan slavenhandel passen enige kanttekeningen bij de omvang van deze kwalijke praktijken, zeker als gesproken wordt over de Nederlandse Antillen, van oudsher niet het centrum van de slavenhandel.

In een periode waarin Nederland de banden met de drie 'kleine' Nederlandse Antillen (Bonaire, Saba en Sint Eustatius) aanhaalt maar waarin vooral op Curaçao soms nog heftig wordt geprotesteerd tegen de 'rekolonisatie' waaraan Nederland zich schuldig zou maken, is het misschien goed nog eens in te gaan op de meest gevoelige aspecten van het koloniale verleden, met name op de slavernij die door Nederlanders op de Antillen werd gepraktiseerd. Het komt immers nog regelmatig voor dat Nederlanders om de oren worden geslagen met soms juiste maar vaak ook onjuiste argumenten die betrekking hebben op de voorgeschiedenis van de relatie tussen Nederland en de Antillen en dan vooral op dat slavernijverleden. Met name op Curaçao zijn dergelijke argumenten vaak te horen, maar ook op de kleinere eilanden worden ze soms te berde gebracht. Bij een vertoog als dit mag er geen misverstand over bestaan dat slavernij volledig haaks staat op het liberalisme. Maar ook wanneer

men dat als uitgangspunt neemt, blijft het van belang om geen eenzijdige voorstellingen van zaken te geven, wanneer sprake is van een realiteit die nu eens ongunstiger en dan weer minder ongunstig uitvalt.

Hoe dan ook is de band tussen Nederland enerzijds en de Nederlandse Antillen en Aruba anderzijds heel bijzonder. In dat opzicht kan het ook worden betreurd dat Curaçao niet heeft gekozen voor een nauwere band met Nederland. Zeker ook op dat eiland is immers zeer veel historisch erfgoed aanwezig waardoor die band tot uitdrukking wordt gebracht. Maar helaas bestaat juist bij de bevolking van Curaçao de meeste weerstand tegen de zogenoemde macamba's (Nederlanders); daarbij worden aan de macamba's vooral de minder fraaie aspecten van de gemeenschappelijke geschiedenis voor de voeten geworpen. Tekenend was dat toen de zogenoemde Slotverklaring van november 2006 (over de nieuwe staatkundige positie van Curaçao en Sint Maarten) aanvankelijk door een meerderheid van de Curaçaose Eilandsraad werd afgewezen, de voorstanders van die Slotverklaring verklaarden dat er een onderzoek zou moeten worden uitgevoerd onder de Curaçaoënaars naar de doorwerking van het slavernijverleden.¹ Veel Curaçaoënaars hebben nog zeer negatieve sentimenten over de houding van Nederland. Toen het plan opkwam om criminele Antilliaanse jongeren in Nederland te registreren, demonstreerden inwoners van Curaçao daartegen met een davidster op hun kleding (december 2008).²

SLAVERNIJ OP DE NEDERLANDSE ANTILLEN

Buiten kijf staat dat de gemeenschappelijke geschiedenis van Nederland en de gebiedsdelen in het Caraïbische gebied niet altijd erg fraai is geweest. Bij verwijzingen daarnaar dient men zich echter wel aan de historische

feiten te houden. Zo zijn er velen die ons willen wijs maken dat de welvaart van de Republiek in de 17^e en 18^e eeuw gebaseerd was op de slavenhandel. Echter: de West-Indische Compagnie (die verantwoordelijk was voor die slavenhandel) was feitelijk chronisch verliesgevend en keerde nauwelijks dividend uit.³ Eigenlijk is het extra wrang dat men dan toch nog zo lang is doorgestaan met het halen van slaven uit Afrika en het vervoeren van die slaven naar de gebieden in de West die vanuit de Republiek werden bestuurd. Ongetwijfeld zijn er Nederlandse planters geweest die goed geld hebben verdiend aan de exploitatie van slaven, maar dat gold dan vooral voor Suriname en in veel mindere mate voor een eiland als Curaçao met zijn onvruchtbare grond. De meeste slaven die de West-Indische Compagnie aanvoerde, werden overigens doorverkocht naar gebieden die onder Engels, Frans, Portugees of Spaans gezag stonden. Bij dat alles moet men zich er ook rekenschap van geven dat de Nederlandse Republiek ongeveer vijf procent van de transatlantische slavenhandel voor zijn rekening heeft genomen.⁴ Dat percentage lijkt eigenlijk nogal bescheiden wanneer men het afzet tegen de rol van de Republiek op de wereldzeeën in de 17^e en 18^e eeuw. Die vijf procent staat overigens wel voor circa 500.000 vervoerde slaven en dat aantal is natuurlijk toch zeer aanzienlijk.

Wat betreft het halen van slaven uit Afrika is natuurlijk ook vaak gewezen op de (eveneens) belangrijke rol van zwarte slavenhandelaren die de slaven vanuit het Afrikaanse binnenland naar kustplaatsen als Elmina (in het huidige Ghana) brachten. De rol die Arabische slavenhandelaren op het Afrikaanse continent speelden verdient evenzeer aandacht.

Naast de West-Indische Compagnie (die zich steeds meer 'specialiseerde' in de slavenhandel en die daarvan het monopolie behield) ontwikkelde zich op de Antillen (overigens veel meer op Curaçao en Sint Eustatius dan op bijv. Bonaire) al vroeg ook een bloeiende private handel. Belangrijk is bovendien dat door het kleinschalige, overzichtelijke karakter van de Antillen en door de sociale controle die daarvan het gevolg was, de slavernij er een minder hard karakter had dan bijvoorbeeld in Suriname

het slavernijverleden
van Nederland is
vanuit liberale optiek zeer
kwalijk, doch gratuite
kretologie dient te
worden vermeden

of in de plantagekoloniën in Noord-Amerika.⁵ Reeds geruime tijd vóór de Franse Revolutie was op de vanuit Antilliaanse eilanden die onder Nederlands bestuur stonden (lang ging het om een bestuur door de West-Indische Compagnie) sprake van 'manumissies' (vrijlatingen), waarbij overigens moet worden aangetekend dat er nogal eens slaven werden vrijgelaten omdat de plantagebezitter niet de middelen had om de betreffende slaven te onderhouden.⁶ Verder was er lang voor de afschaffing van de slavernij sprake van dat slaven hun vrijheid konden kopen of anderszins (bijv. via het testament van de 'sjon' de slavenbezitter) konden verkrijgen. In 1833 (dus 30 jaar vóór de afschaffing van de slavernij) had het aantal vrije zwarten en kleurlingen op Curaçao het aantal slaven duidelijk overtroffen.⁷ Verder vond juist ook op de Antillen een aanzienlijke 'menging' plaats tussen de blanke (o.m. Nederlandse en Portugees-joodse) bewoners enerzijds en de mensen van Afrikaanse afkomst anderzijds. Daarbij ging men een hele reeks van benamingen gebruiken om de vele gradaties tussen blank en zwart te duiden.⁸ In de Nederlandse koloniën zou verder het opsplitsen van slavengezinnen uitzonderlijk zijn geweest.⁹

Opmerkelijk daarbij was ook dat het soms voorkwam dat vrije zwarten op hun beurt soms weer slaven gingen houden. Voorbeelden op Curaçao van zulke vrije zwarten die een aantal eigen slaven in bezit hadden (in de decennia die voorafgingen aan de afschaffing van de slavernij) waren Johannes Paulus, Josef Kogen en Maria Eleonora Boomstronk.¹⁰

Hoewel op Bonaire de invloed van de West-Indische Compagnie langer dominant was dan op Curaçao, was ook daar vóór de afschaffing van de slavernij sprake van de aanwezigheid van (een beperkt aantal) vrijgekochte of in vrijheid gestelde zwarten/kleurlingen.¹¹

Op Sint Maarten bestond, als op Curaçao, een bevolking met blanken bovenaan in de maatschappelijke hiërarchie, daaronder vrije kleurlingen, dan vrije zwarten en onderaan de slaven.¹² Hier kwam feitelijk in 1848 een einde aan de slavernij omdat in dat jaar op het Franse deel van het eiland de slaven vrij werden en de Neder-

landse plantagehouders hun zwarte werkers tegemoet moesten komen om een vlucht naar het Frans' Sint Maarten te voorkomen.¹³

Op Saba zijn het zwarte bevolkingsdeel en het blanke bevolkingsdeel (van Zeeuwse, Schotse of Ierse afkomst) sterk van elkaar gescheiden gebleven. In het algemeen gold dat er op Saba door eenieder flink gezwoegd moest worden om in het levensonderhoud te voorzien. Bij de strijd om het bestaan speelde slavernij er geen dominante rol.¹⁴

De bevolking van Sint Eustatius is thans veel geringer in aantal dan in de tweede helft van de 18^e eeuw. Nu kent het eiland overwegend zwarte bewoners. Geruime tijd (zeker ook in de bloeitijd van de sluikehandel omstreeks 1775) was er ook sprake van een groot aantal blanke resp. joodse bewoners. In de loop van de 18^e eeuw zou Sint Eustatius Curaçao zijn voorbijgestreefd als centrum voor de slavenhandel.¹⁵ Toch bleef die slavenhandel in omvang ver achter bij de algemene handelsactiviteit van Sint Eustatius in die periode. Zo zou het eiland in 1779 zijn bezocht door 3 551 schepen die allerhande goederen (meest smokkelwaar) vervoerden, terwijl er in die periode 'slechts' twee tot vier slavenschepen arriveerden.¹⁶

Overigens is het mede vanuit historisch perspectief zeer heugelijk dat Sint Eustatius heeft geopteerd voor een nauwe band met Nederland omdat zich daar immers een kostelijke episode van 'de Nederlandse traditie van vrijheid' heeft afgespeeld, namelijk de eerste formele begroeting door middel van kanonschoten (op gezag van gouverneur De Graaff) van de vlag van de voor hun onafhankelijkheid vechtende staten van Noord-Amerika.¹⁷ Hoewel De Graaff geenszins bevoegd was om aldus tot een erkenning over te gaan, werd zijn geste toch als zodanig door de Amerikanen opgevat en wereldkundig gemaakt. Minstens zo belangrijk was de smokkel van wapens via Sint Eustatius naar de Amerikaanse opstandelingen. Verondersteld wordt dat (het lange tijd zeer armzalige leger van) generaal Washington de strijd tegen de Engelse 'redcoats' niet had kunnen winnen zonder de spullen die door Nederlandse schepen clandestien werden geleverd. Die leveranties droegen er natuurlijk toe bij dat de band tussen de Verenigde Staten

het is een mythe dat
de welvaart van
de Republiek in
de zeven- en achttiende
eeuw gebaseerd was
op slavenhandel

en Nederland al vroeg zeer hecht is geweest. Helaas heeft de Britse admiraal Rodney vervolgens (1781) vreselijk huisgehouden op Sint Eustatius en vanaf dat moment is het grootste deel van de blanke bevolking van Sint Eustatius vertrokken. Ook zijn de vele pakhuizen die er ooit stonden goeddeels verdwenen. Gelukkig is inmiddels, met Nederlandse steun, het historische Fort Oranje weer prachtig hersteld.

De betrokkenheid van inwoners van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bij de slavenhandel was nogal merkwaardig wanneer men kennis neemt van het gegeven dat het streven naar vrijheid een van de belangrijkste fundamenten was van die Republiek.¹⁸ Hier werden ook geen slavenmarkten gehouden, anders dan in Spanje, Portugal, Engeland en Frankrijk.¹⁹ Voor zover bekend werden de slaven die werden aangetroffen op een schip dat op de Portugezen was veroverd en dat in Middelburg werd aangemeerd, daar prompt vrijgelaten (1596).²⁰ Toch zouden er door rijke joodse inwoners van Amsterdam al omstreeks 1600 op particuliere basis slaven zijn gehouden.²¹ Vermeldenswaardig is ook dat de grote patriot Joan Van der Capellen tot den Poll in de tweede helft van de 18^e eeuw krachtig actie heeft gevoerd tegen het verschijnsel dat planters die naar de Republiek terugkeerden een slaaf meenamen, die vervolgens hier dienst deed als een soort huisslaaf.²²

HUIDIGE OMGANG MET HET SLAVERNIJVERLEDEN

Hoe dan ook is het de vraag of Nederlanders in hun omgang met de Antillen bij voortdurend aan zelfkastijding moeten doen wanneer het om het slavernijverleden gaat. Vanuit liberale optiek is dat slavernijverleden natuurlijk een kwalijke aangelegenheid, maar men dient zich te hoeden voor grutte kretologie.

Zeer te laken is het ook wanneer journalisten die kennelijk weinig op hebben met onze nationale geschiedenis hun best doen om bekende personen die daarin ooit een belangrijke en prijzenswaardige rol hebben gespeeld, te diskwalificeren door hen het stempel op te drukken van slavenhandelaar. Zo werd de terecht nog steeds zeer gevierde Michiel de Ruyter door

een zekere Maurits Sep in *de Provinciale Zeeuwse Courant* als volgt omschreven: 'een kapitein die schepen vol slaven over de zeeën voer'.²³ Voor zo'n bewering is echter geen zweem van bewijs te vinden. Ook in de zeer omvangrijke 17^e-eeuwse beschrijving van het leven van Michiel de Ruyter door Gerard Brand is geen enkele vermelding te vinden van het transport van slaven door De Ruyter, hoewel Brand toch vaak nadrukkelijk heeft vermeld wat De Ruyter in de jaren dat hij in de koopvaart actief was, zoal vervoerde.²⁴ Laakbaar is ook de wijze waarop de minder populaire maar toch ook (zeker in militair opzicht) prijzenswaardige Witte de With door Mark Hoogstraat in *NRC Handelsblad* wordt neergezet als iemand die

de reputatie heeft opgebouwd van 'slavenhandelaar'.²⁵ De enige bemoeienis van Witte de With met slaven die ik heb kunnen vinden betrof het (in mei 1623) overnemen van dertien slaven van een Marokkaans schip en het tegen linnen verkopen van die slaven op het eiland Annobón (in het najaar van 1623). Die gebeurtenis deed zich voor tijdens een militaire expeditie richting Zuid-Amerika die werd uitgevoerd in opdracht van de Staten-Generaal en van prins Maurits. Maar om op grond van dat gegeven te verklaren dat Witte de With de reputatie opbouwde van slavenhandelaar, gaat me beslist te ver.²⁶

Regelmatig wordt bij discussies over het Nederlandse slavernijverleden ook verwezen naar het late moment waarop door ons land de slavernij werd afgeschaft (1863). Volgens mij moet die traagheid hoofdzakelijk worden geweten aan het feit dat ons land in de 19^e eeuw pas geleidelijk aan vanuit een positie van achterstand (die in loop van de 18^e eeuw was ontstaan en vervolgens nog eens dramatisch was vergroot in de Franse tijd) weer nieuw elan heeft verkregen. Dat nieuwe elan werd vooral in gang gezet door de liberale revolutie van 1848 en het waren uiteindelijk ook de liberalen die samen met de anti-revolutionairen de afschaffing van de slavernij (in 1863) hebben doorgedrukt.

Juist ook bij de discussie over een beladen en problematisch onderwerp als de slavernij moet het uitgangspunt gelden dat gediscussieerd moet worden op basis van feiten en niet op basis van kreten. Vanuit liberale optiek is slavernij natuurlijk volstrekt uit den boze. Het is ook een

goede zaak dat er in enkele Nederlandse steden een slavernijmonument staat maar het is dan vreemd dat in juni 2005 een VVD-minister (te weten mevrouw Verdonk) wordt verhinderd om daarbij een krans te leggen (het betrof het slavernijmonument in het Amsterdamse Oosterpark). Hoe dan ook moet bij een discussie over zo'n beladen onderwerp als de betrokkenheid van Nederland bij de slavernij op de Antillen zorgvuldig worden omgegaan met de feiten.

Omdat dat slavernijverleden inmiddels ver achter ons ligt (in 2013 is het 150 jaar geleden dat de Nederlandse overheid koos voor de afschaffing van de slavernij in de koloniale gebieden) en omdat die bijna 150 jaar geleden afgeschafte slavernij

op de Antillen een beduidend minder hard karakter droeg dan de slavernij zoals die werd bedreven in het binnenland van Suriname of (door de Engelsen respectievelijk de Amerikanen) op de plantages van Noord-Amerika enzovoorts., en omdat Nederland reeds een groot aantal jaren de ontwikkeling van de Nederlandse Antillen (vervolgens de Nederlandse Antillen en Aruba en nu wederom in een andere opzet waarbij Bonaire, Saba en Sint Eustatius een veel nauwere aansluiting bij Nederland krijgen) ruimhartig heeft ondersteund, kan het niet zo zijn dat Nederlandse politici in de relatie met de Antillen in de eenentwintigste eeuw nog meer tegemoetkomendheid aan de dag zouden moeten leggen omdat Nederlanders ooit betrokken zijn geweest bij de slavernij op de Antillen.

Drs. M. Wessels is beleidsmedewerker van de Tweede Kamerfractie van de VVD. Daarnaast hij auteur van verschillende geschriften van de Teldersstichting, waaronder De Nederlandse traditie van vrijheid.

NOTEN:

- 1 Gert Oostindie, *Slavernij, canon en trauma*, oratie Universiteit Leiden, 2007, p. 21.
- 2 Zie o.m.: 'Premier schrikt van protest', *Het Parool*, 16 december 2008.
- 3 Gert Oostindie, 'De WIC: chronisch verliesgevend', *NRC Handelsblad*, 11 maart 1995.
- 4 Naar schatting werden door de Nederlanders in de

het streven
naar vrijheid
was een belangrijk
fundament
van de Republiek

- 17° en 18° eeuw circa 500.000 slaven van Afrika naar Amerika verscheept. In totaal zouden bij de slavenhandel tussen die continenten circa 10 miljoen slaven zijn overgebracht. Zie o.m.: J. Ph. Palm red., *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, Zutphen, 1985, lemma 'slavenhandel', p. 443.
- 5 Vergelijk ook Els van Cappelle en Jeannette van Ditzhuijzen, 'Ex-slaven hielden zelf slaven', *Trouw*, 27 juni 2007.
 - 6 L. de Hoog, *Van rebellie tot revolutie*, Willemstad, 1983, p.23.
 - 7 Zie bijv. H. Hoetink, *Het Patroon van de oude Curaçaose samenleving*, Amsterdam, 1987, p. 75.
 - 8 Ibidem, p. 82.
 - 9 Gert Oostindië, *Slavernij, canon en trauma*, p. 19.
 - 10 Els van Cappelle en Jeanette van Dithuijzen, Ex-slaven hielden zelf slaven, *Trouw*, 27 juni 2006.
 - 11 Zie Luc Alofs e.a., *Geschiedenis van de Antillen*, Zutphen, 1997, p. 75; en www.wazamar.org/Bonaire/bonaire-historie.htm.
 - 12 Gert Oostindië, *Het paradijs overzee*, Amsterdam, 1997, p. 126.
 - 13 A.F. Paula, *Vrije slaven. Een sociaal-historische studie over de dualistische slavenemancipatie op Nederlands St Maarten 1816-1863*, Zutphen, 1993.
 - 14 Zie o.m. Gert Oostindië, *Het paradijs overzee*, p. 128.
 - 15 Zie: J. Ph. Palm red., *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, lemma 'slavenhandel', p. 443.
 - 16 Luc Alofs e.a., *Geschiedenis van de Antillen*, Zutphen, 1997, p. 76.
 - 17 Zie het bekende boek Barbara W. Tuchman, *Het eerste saluutschot*.
 - 18 Zie o.m. Marius Wessels, *De Nederlandse traditie van vrijheid*, Assen, 1998, hoofdstuk 2 en 3.
 - 19 Gert Oostindie, *Het paradijs overzee*, p. 217.
 - 20 Zie bijv. www.trouwcommunities.nl/groen/nieuws/wandelen/zeeland/244.html.
 - 21 Gert Oostindie, *Een paradox van vrijheid en slavernij; Joden en slavenhandel in de nieuwe Wereld*, De Academische Boekengids 61, maart 2007, pp. 13-15.
 - 22 Zie bijvoorbeeld: Hella S. Haasse, *Schaduwbeeld of het Het geheim van Appeltern*, Amsterdam, 1990, p. 169 ev.
 - 23 'Hij blinkt in onbezoedelde eer', de *Provinciale Zeeuwse Courant*, 17 maart 2007.
 - 24 Gerard Brand, *Leven en bedrijf van den heere Michiel de Ruyter*, Amsterdam, 1687.
 - 25 'Verdient een schurk wel een themajaar?', *NRC Handelsblad* 11 november 2008.
 - 26 Over Witte de With is recent een drietal belangwekkende publicaties verschenen, te weten: Anne Doedens, *Witte de With 1599-1658, wereldwijde strijd op zee in de Gouden Eeuw*, Hilversum, 2008, Walter Breman van der Haagen, *Het leven en de daden van Witte Cornelisz. de With*, uitgegeven en hertaald door Anne Doedens, Franeker, 2008; en Willem van Brederode, *Op jacht naar Spaans zilver – het scheepsjournaal van Willem van Brederode*, ingeleid en toegelicht door Anne Doedens en Henk Looijestein, Hilversum, 2008.

MEER RESPECT VOOR HET EUROPEES PARLEMENT NODIG

REACTIE OP BIJDRAGE 'SNIJDEN IN EIGEN VLEES'

VAN HANS VAN BAALEN

JAN MULDER

In het vorige nummer van *Liberaal Reveil* hield Hans van Baalen – toen net gekozen voor de VVD in het Europees Parlement – een pleidooi voor hervorming van het Europees Parlement. Alleen door drastisch in het eigen vlees te snijden zou het parlement uiteindelijk kunnen overleven, aldus Van Baalen. Brussel kan efficiënter door bijvoorbeeld de maandelijkse verhuizing tussen Brussel en Straatsburg af te schaffen. Bovendien zou het Europees Parlement zich meer moeten richten op zaken waar het directe invloed op kan uitoefenen en iedere nieuwe regelgeving kritisch toetsen, alvorens ermee in te stemmen. Voor oud-Europarlementariër Jan Mulder was de hartenkreet van Hans van Baalen aanleiding om zelf in de pen te klimmen. Mulder is van mening dat de media meer aandacht aan Brussel zouden moeten besteden, zodat het opkomstpercentage bij Europese verkiezingen toeneemt. Anders dan Van Baalen bestaat er in de ogen van Mulder wel degelijk een Europese culturele identiteit.

Een interessant artikel van Hans van Baalen, aan de vooravond van zijn lidmaatschap van het Europees Parlement, in *Liberaal Reveil* van juni jongstleden. Een reactie erop is zeker noodzakelijk. Het artikel begint met een analyse van de opkomstcijfers bij de verkiezingen van het Europees Parlement. Niet alleen bij de laatste maar ook die van de verkiezingen daarvoor. Aan de hand daarvan komt hij tot de conclusie dat het Europees Parlement weliswaar macht maar geen legitimiteit heeft. Immers het opkomstpercentage bij de laatste verkiezingen was 43% en in Nederland zelfs maar 36,9%. Een ietwat boude uitspraak. Zou een atlanticus als Van Baalen deze uitspraak

ook doen als hij besprekingen begint met leden van de Amerikaanse Senaat en het Huis van Afgevaardigden? Bij de laatste acht verkiezingen voor het Congres die gepaard gingen met een verkiezing van een Amerikaanse president was het opkomstpercentage 52,9%. Echter in tussentijdse verkiezingen voor dit Congres was het opkomstpercentage slechts 37,4%. Een wel zeer pover opkomstpercentage. Toch heb ik zelden een Amerikaans staatsburger, zeer nationalistisch en zeer federaal ingesteld horen klagen over de legitimiteit van en het de Senaat dan wel het Huis van Afgevaardigden.

Uiteraard is het opkomstpercentage voor de Europese verkiezingen veel te laag en zal er alles aan gedaan moeten worden om het opkomstpercentage voor nationale verkiezingen te evenaren. Dat zal niet gemakkelijk zijn zolang de media aanzienlijk meer aandacht besteden aan de nationale politiek dan aan de Europese politiek. Meer dan 300 journalisten van radio, televisie en de schrijvende pers zijn dag in dag uit bezig met het verslaan van de gebeurtenissen op de vierkante kilometer van het Binnenhof. In Brussel zit een dertigtal, dat naast het parlement ook de NAVO en de Belgische politiek verslaat. Het wordt hoog tijd voor een rubriek *Brussel Vandaag*. Van Baalen had uitstekende contacten met de Nederlandse media. Hopelijk blijft dat zo in Brussel

Vreemd is de bewering dat de Staten Generaal en de collega-parlementen aan de basis staan van de Europese besluitvorming omdat zij ministers die in Europees verband het initiatief nemen tot Europees beleid naar Brussel stuurt. Voor zover mijn ervaring strekt neemt de Europese Commissie het initiatief tot beleid. De besluiten daarover worden genomen, afhankelijk van het onderwerp, door het Europees Parlement en de Raad van Ministers. De uitvoering van het beleid, door alweer de

Europese Commissie, wordt alweer gecontroleerd door het Europees Parlement en de Raad. De ministers worden op hun beurt gecontroleerd door leden van de nationale parlementen. In de loop van de jaren heb ik de sterke indruk gekregen dat de nationale parlementen, ondanks hun volgens Van Baalen grotere legitimiteit dat onvoldoende doen. Ook al geeft het Verdrag van Lissabon dan nu de mogelijkheid tot de zogenaamde gele kaart in mijn ogen zal dat weinig uitmaken als de nationale parlementen daar geen gebruik van maken. De huidige verdragen geven nu al alle mogelijkheden aan de lidstaten om hun ministers te corrigeren als dat nodig is. De meeste lidstaten laten hun ministers echter de vrije hand. Een gemiste kans.

In mijn ogen is het onmogelijk dat de Europese Commissie door nationale parlementen voldoende kan worden gecontroleerd. Commissarissen kunnen niet in alle nationale parlementen verschijnen om tekst en uitleg te geven. Dat kan alleen in het Europees Parlement. Macht dient op het niveau waarop het wordt uitgeoefend gecontroleerd te worden. Om de woorden van Van Baalen te gebruiken, daar breekt de beestengeur los wanneer de Europese Commissie op grote fouten wordt betrapt. Zie het aftreden van de Commissie Santer en zie het weigeren van enkele commissarissen toen Barroso zijn eerste Commissie samenstelde.

Het is al weer enige tijd geleden dat het idee van een dubbel mandaat, een combinatie van het lidmaatschap van een nationaal parlement en het Europees Parlement opgang deed. Net als voorheen lijkt het mij niet te combineren. Het lijkt mij ook geen realistisch doe de agenda's van 27 nationale parlementen af te stemmen op die van het Europees Parlement. Absurd vind ik het voorbeeld van de Nederlandse Eerste Kamer die door leden van de Provinciale Staten wordt verkozen. Daar is volgens Van Baalen een voorbeeld dat navolging verdient. De opkomstpercentages voor de Provinciale Staten zijn echter slecht en ik herinner mij de verkiezingscampagnes voor de Eerste Kamer als de minst opwindende van alle verkiezingen in Nederland. Zou dat als voorbeeld moeten dienen voor een Europees Parlement, dat meer

zal leven onder de bevolking?

Met het nieuwe mandaat heeft het Europees Parlement een volkomen ander systeem dan vroeger wat betreft emolumenten en reiskosten. Hopelijk zal dat een verbetering blijken te zijn.

En dan uiteraard het argumenteren dat het Europees Parlement een zetel zal moeten hebben. Ik ken geen Nederlandse Europarlementariër die niet die mening is toegedaan. Het zijn echter de lidstaten gesteund door hun volgens Van Baalen veel meer legitieme nationale parlementen die dit besloten hebben, inclusief de Nederlandse Tweede Kamer. Ik wens hem trouwens alle geluk toe om dit via de door hem zo bewonderde nationale parlementen te veranderen. In het Europees Parlement gaat er geen jaar voorbij dat niet geprobeerd wordt dit te veranderen.

Wat betreft de opmerkingen van Van Baalen over teveel regelgeving uit Brussel ben ik het met hem eens. Terecht verwijst hij naar een VVD-initiatief als gevolg waarvan de commissie Stoiber in het leven werd geroepen die paal en perk moet stellen aan de vele regels. Hij zegt dat de Europese Unie zich moet beperken tot kaderrichtlijnen. Inderdaad, maar dat is in de meeste gevallen reeds het geval. Het zijn de nationale parlementen die er dan vervolgens nog een schepje bovenop doen. Is het resultaat dan zeer ingewikkeld en bureaucratisch dan is alles vrijwel altijd de schuld van 'Brussel'. Beter zou het zijn dat er meer verordeningen zouden komen voor zover dat althans mogelijk is.

Met dit alles kan trouwens niet ontkend worden dat het Europees Parlement anders functioneert dan een nationaal parlement. Vrijwel alle nationale parlementen kennen regerings- en oppositiepartijen. Het Europees Parlement tot nu toe niet. De Europese Commissie is een afspiegelingscollege. Maar dat heeft ook voordelen. Heeft in een nationaal parlement een lid van de oppositie per definitie meestal ongelijk en zin de regeringspartijen gebonden aan een regeerakkoord, in het Europees Parlement is dat per definitie dus anders. Maar dat kan betekenen dat de invloed van een individueel lid, ook van de kleinere fracties, daardoor veel groter kan

er is meer wat
de Europeanen bindt dan
wat hen scheidt

de media zouden meer
aandacht moeten besteden
aan de Europese politiek

zijn. Verschillende leden uit het verleden hebben hun naam verbonden aan initiatieven die in wetgeving zijn veranderd.

Jammer trouwens dat Van Baalen niet voor een parlementscommissie heeft gekozen waar werkelijk macht wordt uitgeoefend. Bijvoorbeeld voor een commissie waarin alle aspecten van Europees beleid samenkomen zoals de begrotingscommissie. Dan zou het misschien ook gemakkelijker zijn voor hem om zijn eigen verkiezingsbelofte 'Europa voor half geld' te realiseren.

Ondanks het feit dat er geen Europees volk is werkt het Europees Parlement goed, al is natuurlijk alles voor verbetering vatbaar. Is er trouwens wel een Belgisch volk? En voelt een Catalaan zich Spaans? Europa is ook wat dat betreft niet eenvormig. Wat er wel is, is een Europese cul-

turele identiteit. Het is verrassend hoe in de laatste 15 jaar de verschillende nationaliteiten met elkaar samengewerkt hebben. Vooral wat betreft de nieuw toetredende landen. Dat geldt voor de Zweden, Finnen en Oostenrijkers toen die in de jaren '90 toetraden maar ook voor de voormalige Oostbloklanden toen die na 2004 lid werden. Er is het overheersende gevoel in het Europees Parlement dat er meer is dan de Europeanen bindt dan wat hun scheidt. Het Europees Parlement is een onderschat parlement en het verdient beter dan een pleidooi dat het moet worden teruggegeven aan de nationale parlementen.

Ir. J. Mulder was van 1994 tot 2009 namens de VVD lid van het Europees Parlement.

IN MEMORIAM

EDZO TOXOPEUS (1918-2009)

JOHAN WITTEVEEN

Op 23 augustus jongstleden overleed Mr. E.H. (Edzo) Toxopeus op 91-jarige leeftijd in zijn woonplaats Oegstgeest. Toxopeus, van huis uit advocaat, werd in 1956 voor de VVD gekozen in de Tweede Kamer en volgde in 1963 Pieter Oud op als fractievoorzitter. Bovendien was hij minister van Binnenlandse Zaken, eerst in het kabinet-De Quay (KVP,VVD,ARP, CHU; 1959-1963) en daarna in het kabinet-Marijnen (ongewijzigde samenstelling van coalitiepartners; 1963-1965). Na zijn ministerschap keerde hij terug in de Tweede Kamer, waar hij van 1966 tot 1969 wederom het fractievoorzitterschap op zich nam. Daarna vervulde Toxopeus verschillende functies, waaronder als Commissaris van de Koningin in Groningen en als lid van de Raad van State. Sinds 1985 was Toxopeus minister van Staat. Toxopeus gold tijdens zijn fractievoorzitterschap – en ook nog daarna – als gezaghebbend liberaal.

De redactie van *Liberaal Reveil* heeft collegapolitici dr. H.J. Witteveen en mr. H.E. Koning bereid gevonden een kort in memoriam te schrijven. Daarbij gaat Johan Witteveen – minister van Financiën in het kabinet-Marijnen – vooral in op de ervaringen tijdens de gezamenlijke kabinetsperiode, alsmede de aansluitende periode waarin beiden lid van de Tweede Kamer waren. Tijdens dit Kamerlidmaatschap viel het kabinet-Cals in de beroemde Nacht van Schmeltzer. Henk Koning bespreekt onder andere de resultaten die Toxopeus als minister behaalde.

Terugdenkend aan Edzo Toxopeus zie ik een krachtige man voor mij met veel menselijke warmte en humor. Hij had een goed huwelijk en was duidelijk dol op zijn vrouw Atie. Hij had ook gezonde morele opvattingen. Een echte sociale liberaal, zijn liberale overtuiging was een heel natuurlijke en daarom diep gefundeerd. Uit zijn vertrouwen in de mens kwam een realistisch vertrouwen in vrijheid voort, maar zijn warmte gaf ook een gevoel voor sociale rechtvaardigheid. Hij was een goed bestuurder en een eerlijke en prettige collega.

Ik heb met hem mogen samenwerken in het kabinet-Marijnen (1963-1965), waar hij het ministerie van Binnenlandse Zaken beheerde en ik Financiën. Op mijn terrein van de begrotingspolitiek had ik geen probleem met hem. Met betrekking tot de salarissen van de rijksambtenaren hanteerden wij het trend-beleid, waar alle salarismaatregelen tezamen een gemiddelde stijging mochten hebben gelijk aan de gemiddelde loonsstijging in het bedrijfsleven. Wij waren het daar samen over eens. Het was een duidelijke maatstaf en daar was geen probleem over. Maar hij voerde daarnaast wel een bijzondere maatregel door: een over enkele jaren gespreide denivelleringronden, omdat de salarissen voor de hogere ambtenaren te ver waren achtergebleven bij die in het bedrijfsleven. Ook daar waren we het over eens. Het was een niet zo makkelijke maar noodzakelijke maatregel.

Aan discussies over economische problemen, met name in die tijd de inflatoire gevolgen van de loonexplosie van 1963, – die zelfs de vakbonden overviel – nam Edzo meestal niet deel. Des te groter was zijn inbreng bij de controverse over de commerciële televisie die het kabinet diep verdeelde en ten slotte er toe leidde dat het uiteen viel. Wij waren voor commerciële televisie omdat

het paste bij de vrijheid; en die vrijheid heeft ook doorge-
werkt, ondanks politiek verzet. Maar over de resultaten
ervan ben ik nu vaak ongelukkig. Die toch vrij diepgaande
discussie verliep in het kabinet-Marijnen eigenlijk heel rustig
en vriendschappelijk en zonder veel emotie. Dat was zeker
mede aan Edzo te danken: hij had sterke opvattingen maar
gaf die geen persoonlijke emotionele lading. Hij kon afstand
houden. Zo zei hij mij eens: 'ja, je moet elke dag beslissingen
nemen – en je moet blij zijn als de meeste goed zijn.'

Heel nauw was onze samenwerking toen wij na de
ontslag-aanvraag van het kabinet-Marijnen in de Tweede
Kamer kwamen en oppositie gingen voeren tegen het
kabinet-Cals, dat in de pers werd omschreven als een 'ka-
binet van de sterke mannen'. De sterkte van die mannen
uite zich in een begroting voor 1966 met een extra uit-
gavenstijging die belastingverhoging met zich mee moest
brengen. Er was dus voor de VVD-fractie iets te doen. Wij
deden dat door met een tegenbegroting te komen waar
de voorgestelde uitgaven met 1 miljard gulden – toen een
groot bedrag – omlaag zouden gaan. Onze collega Joekes
moest dat plan verdedigen omdat ik zelf nog moest
wachten voor ik over de begroting kon spreken. De hele
kamer viel natuurlijk over Joekes heen. Hij had het moei-
lijk om onze voorstellen te verdedigen, maar het maakte
veel indruk en het principe dat alternatieve begrotings-
voorstellen concreet en goed gedekt moeten zijn is
sindsdien in grote trekken gehandhaafd.

Maar de begroting voor 1967 gaf ons een unieke
kans. Wij hoorden en wij weten nu dat Vondeling, de
minister van Financiën, van mening was geweest dat de
uitgavenstijging 1 miljard te groot was. Hij had zich echter
laten overstemmen door de rest van het kabinet en
kwam dus met een begroting waar hij zelf waarschijnlijk
niet helemaal achter stond. Wij merkten wel dat er in de
kring van de KVP en de ARP ook twijfel over deze begro-
ting bestond. Wij werkten dus zorgvuldig aan een strate-

gie. In die tijd zocht ik Edzo vaak op in zijn gezellige huis
aan de Waalsdorperweg. We spraken over de politieke
ontwikkelingen en de beste manier om deze gelegenheid
te gebruiken. Het ging er om de oppositie in de KVP-frac-
tie aan onze kant te krijgen. Mijn financiële betoog deed
een sterk beroep op het geweten van de financiële des-
kundigen in de KVP. Het was concreet in het aangeven
van alternatieven en toch niet te gedetailleerd en daar-
door minder kwetsbaar. En wij ontwierpen een motie die
zo gematigd was in de kritiek op de begroting dat de
financieel verantwoordelijke leden van de KVP-fractie
daar heel moeilijk tegen zouden kunnen stemmen. Toen
in die lange nacht – waar wij telkens pauzeerden en dan
weer hoorden hoe de discussie in de KVP-fractie verliep
– tenslotte de moties aan de orde kwamen, lieten wij de
KVP motie eerst in stemming komen – terwijl wij het
recht hadden onze motie te laten voorgaan.

Maar de KVP motie lag al dicht bij de onze en Cals was
er al heel boos over. Dat bracht dan de val van het kabinet-
Cals, want die verklaarde de motie onaanvaardbaar en hij
werd toch aangenomen. Dat was een geweldig gebeuren.
Schmeltzer de fractievoorzitter van de KVP kreeg stromen
kritiek over zich heen. Maar dat was het einde van een
kabinet dat toch wel erg sterk de socialistische kant op
ging. En het heeft de positie van de VVD belangrijk ver-
sterkt. Ik denk dat onze tactiek die betrekkelijk zakelijk en
gematigd was en niet te emotioneel bij dit resultaat zeker
een belangrijke rol heeft gespeeld. Daar lag ook Edzo's
kracht: goed en zorgvuldig manoeuvreren zonder zich te
laten meeslepen door gevoelens, met beheersing.

*Dr. H.J. Witteveen is econoom en was onder meer topman bij
het Internationaal Monetair Fonds. In de periode 1958-1973
was hij voor de VVD onder andere lid van de Tweede Kamer,
de Eerste Kamer, minister en vice-ministerpresident. Hij was
medeoprichter van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting*

MINISTER VAN STAAT

MR. EDZO HENDRIK TOXOPEUS

OVERLEDEN

HENK KONING

Op 23 augustus van dit jaar overleed te Oegstgeest Mr. Hendrik Edzo Toxopeus, minister van Staat, ruim 91 jaar oud. Toxopeus is één van de belangrijkste liberalen van na de Tweede Wereldoorlog geweest. Hij was van 1949 tot 1959 lid van de gemeenteraad van Breda waar zijn vader Evangelisch-Luthers predikant was. Van 1956 tot 1959 het jaar waarin hij toetrad tot de Tweede Kamer, was hij lid van het hoofdbestuur van de VVD. In 1959 werd hij – 41 jaar oud – minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Quay. Hij bekleedde deze functie ook in het daarop volgende kabinet-Marijnen. Dat kabinet werd afgelost door het kabinet-Cals waarin de VVD geen plaats had. Toxopeus keerde, nadat in de fractie plaats voor hem was gemaakt, terug in de Tweede Kamer. Voorafgaande aan de Algemene en Politieke Beschouwingen in het najaar van 1965 volgde hij Mr. G.W. (Molly) Geertsema op als fractievoorzitter. Tijdens de Algemene en Politieke Beschouwingen van het jaar daarop viel het Kabinet-Cals op een motie van de KVP-er Norbert Schmelzer die formeel geen motie van wantrouwen of afkeuring was, maar door het kabinet wel als zodanig werd aange merkt ondanks Schmelzers toelichting, dat dit in geen dele het geval was maar dat de soliditeit van de begroting voor het jaar 1967 moest worden verbeterd.

Het gevolg was het tussentijdse kabinet-Beel II, dat als belangrijkste taak de voorbereiding van verkiezingen voor een nieuwe Tweede Kamer had. Op 15 februari 1967 hadden deze verkiezingen plaats. Toxopeus was evenals in 1963 lijsttrekker. De VVD steeg van 16 naar 17 zetels, wat lager was dan de voorspellingen luiden. Dat was te wijten aan de nieuwe partij D'66, nu D66, waarin vele voormalige leden van de VVD een prominente rol speelden zoals Hans Gruijters en Erwin Nypels. De scheuring binnen de partij was het gevolg van het verzet

in bepaalde delen van de samenleving tegen het huwelijk van Prinses Beatrix met Claus van Amsberg. Hans Gruijters, toen lijsttrekker van de partij voor de raadsverkiezingen in Amsterdam, werd als gevolg hiervan min of meer gedwongen te bedanken als lid van de VVD. Een aantal maanden daarna werd via een manifest de gevoelens van de samenleving gepolst voor de vorming van een nieuwe partij. In december van dat jaar kreeg deze gestalte met de mediagenieke Hans van Mierlo als lijsttrekker. Deze partij kwam uit het niets met 7 zetels in de Tweede Kamer. Ook de Boerenpartij groeide tot 7 zetels, waarvan een deel voormalige VVD-aanhanger was.

Drie jaar daarvoor bij de reguliere verkiezingen van 1963 wist Toxopeus samen met Haya van Someren-Downer, later voorzitter en penningmeester van de VVD, toen de mediawoordvoerder van de fractie, de te verwachten nederlaag te beperken tot drie zetels in plaats van de 6 of meer, die waren voorspeld. Bij die verkiezingen was hij lijsttrekker als opvolger van de formidabele professor P.J. (Pieter) Oud, oud-minister van Financiën en oud-burgemeester van Rotterdam. Het kabinet-Marijnen opgetreden na de verkiezingen van 1963, waarin Toxopeus op Binnenlandse Zaken bleef, viel eind februari 1965 op de omroepkwestie. De VVD en CHU verdwenen uit het kabinet en werden vervangen door de PvdA. Minister-president werd de KVP-er Jo Cals met Anne Vondeling, de fractievoorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie, als vice-minister-president en minister van Financiën. Toxopeus opereerde als oppositieleider slim en doeltreffend wat tot gevolg had, dat de KVP onrustig werd over het financiële beleid. Toxopeus maakte een dankbaar en terecht gebruik van de kennis van de voormalige VVD-minister van Financiën, professor Johan Witteveen. Als

gevolg hiervan diende de financiële woordvoerder van de fractie, Theo Joekes, de eerste tegenbegroting in, een gebruik tegenwoordig gemeengoed voor alle oppositie partijen in de Tweede Kamer. Na de tussentijdse verkiezingen waarna begin april van dat jaar het kabinet-De Jong werd gevormd, werd Witteveen opnieuw minister van Financiën terwijl Toxopeus leiding aan de fractie bleef geven, ontspannen en effectief. Hij bleef dat doen tot eind 1969 toen hij werd benoemd tot Commissaris van de Koningin in Groningen een post die hij en zijn echtgenote Atie Ufkes gelet op hun Groningse wortels begeerden. Een benoeming die hem van harte was gegund. Na tien jaren stelde hij zich op verzoek van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken, Hans Wiegel, beschikbaar voor het lidmaatschap van de Raad van State. Door die benoeming te aanvaarden had hij de mogelijkheid om door te werken tot zijn zeventigste in plaats van op zijn vijftenzestigste met pensioen te moeten. Op 18 januari 1985 volgde zijn benoeming tot minister van Staat, een uitzonderlijke onderscheiding voor slechts weinigen weggelegd.

Als fractievoorzitter was Toxopeus zeer effectief. Hij wist zijn fractiegenoten te enthousiasmeren en tegelijkertijd de teugels als dat nodig was strak te houden. Zijn fractiegenoten en medewerkers, maar ook de overige leden van de Kamer waren zeer op hem gesteld. Als minister was hij productief wetgever en bestuurder. De zogenaamde 'Toxopeus ronden' waarbij de salarissen van ambtenaren werden opgetrokken tot een aanvaardbare hoogte, te vergelijken met die in het bedrijfsleven. Dit werd mede gedaan om een uitloop van overheidspersoneel naar de particuliere sector te voorkomen zijn legendarisch. Hij heeft de vrije zaterdag doorgevoerd en veel gemeentelijke herindelingen bewerkstelligd. Belangrijk was ook de samen met minister Zijlstra tot stand gebrachte Financiële Verhoudingswet 1960, de basis voor het overgrote gedeelte van de gemeentelijke inkomsten. Daarnaast kreeg hij een nieuwe Provinciewet tot stand, die de oude Provinciale Wet van 1850, nog door Thorbecke ontworpen, verving. Voortaan mochten provinciale staten bijeenkomen zo vaak als zij nodig achten in plaats van tweemaal

per jaar, in het voorjaar en het najaar. Zo moest Koningin Juliana de Provinciale Staten van Gelderland nog in 1954 toestemming geven in vergadering bijeen te komen ten einde door haar het nieuwe Provinciehuis te kunnen laten openen. Ook gedurende zijn Groningse Commissariaat is veel gebeurd. Hij heeft belangrijke invloed gehad op de totstandkoming van het Eemshavenproject waarvan hij de opening door Koningin Juliana heeft meege maakt. In de zogenaamde Commissie Noorden des Lands speelde hij in samenwerking met de collegae uit Friesland en Drenthe een belangrijke rol. Zo bewerkstelligde hij de overplaatsing de voormalige PTT naar de stad Groningen en het Archiefsselectiecentrum naar Winschoten. Ook in het maatschappelijke en sociale leven van zijn provincie speelde hij een belangrijke rol, daarin krachtig gesteund door zijn echtgenote Atie Ufkes.

Werd Toxopeus bij zijn vertrek uit Groningen naar de Raad van State bij bevordering benoemd tot Grootofficier in de Orde van Oranje-Nassau, zij werd bij die gelegenheid benoemd tot Ridder in diezelfde orde. Zij waren een onafscheidelijk paar op elkaar vertrouwend en elkaar door dik en dun steunende. Ik ken slechts één misverstand tussen hen beiden, dat ze me hebben verteld. Bij de vorming van het kabinet-Van Agt I werd hem de portefeuille van Buitenlandse Zaken aangeboden. Hij weigerde telefonisch, denkende dat zijn vrouw dit niet wilde. Op hetzelfde ogenblik belde zijn echtgenote met hun dochter en zei tegen haar, dat zij hoopte, dat hij de benoeming zou aanvaarden. Toen zij drie jaar geleden aan de gevolgen aan een hersentumor overleed, was hij zijn steun en toeverlaat kwijt. Over dit verlies is hij niet heengekomen. Zij zijn nu beiden in de dood verenigd op de hervormde begraafplaats naast de kerk in Zoeterwoude. Mogen zij rusten in vrede. Ik gedenk hen beiden met eerbied en genegenheid.

Mr. H.E. Koning was onder meer Tweede Kamerlid voor de VVD, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Van Agt I en staatssecretaris van Financiën in het kabinet-Lubbers II. Daarna werd hij president van de Algemene Rekenkamer.

RALF DAHRENDORF 1929-2009

NALATENSCHAP ALS VERPLICHTING

HUUB BROEKHUIJSE

Op 17 juni jongstleden overleed de denker Ralf Dahrendorf aan de gevolgen van kanker. Dahrendorf was een veelzijdige persoon die zich zowel op het vlak van de filosofie als dat van de sociologie begaf en in zijn werkzame leven als politicus, hoogleraar en journalist functioneerde. Dahrendorf wordt als denker vooral door liberalen omarmd, al zullen niet alle liberalen zijn filosofische gedachtengoed volledig delen. Hoewel hij als groot pleitbezorger van de vrijheid gezien kan worden, legde Dahrendorf voor liberalen ongekend veel nadruk op de positieve vrijheid. In dit nummer van *Liberaal Reveil* belichten Huub Broekhuijse en Fleur de Beaufort verschillende aspecten van het interessante leven en gedachtengoed van Dahrendorf.

EUROPA EN VRIJHEID

Op 1 mei 2009 wordt Ralf Dahrendorf tachtig jaar. De dag tevoren brengt *Die Zeit*, het liberale weekblad uit Hamburg, een artikel over persoon en werk. De bijstaande recente portretfoto kan eigenlijk maar tot één conclusie leiden: Ralf heeft nog maar kort te leven. De foto straalt nog wel zijn wilskracht uit, maar een driejarig ziekteproces, kanker, heeft hem fysiek gesloopt. Zijn alom befaamde artikelenreeks is geleidelijk tot stilstand gekomen. Hij bemoeit zich niet meer met de grote economische crisis. Zijn laatste artikel in *Die Zeit*, waarmee hij sinds 1960 ten nauwste verbonden is, dateert van 2006. In april 2008 publiceert het jonge, succesvolle tijdschrift *Cicero*, maandblad voor politieke cultuur (Berlijn), nog een bijdrage van Dahrendorf. Het lijkt een hartenkreet: 'Vergeet niet de vrijheid! Neo-socialisten eisen meer gelijkheid, neo-religieuzen eisen meer moraal, neo-oligarchen

proclameren meer ordening, neo-conservatieven preken meer traditie. Slechts één categorie dreigt volledig uit de mode te geraken: de vrijheid.'

Nadat het in 1983 door Dahrendorf aangekondigde 'inhoudelijke einde van de sociaaldemocratie' zich naar zijn mening in 1991 voltrokken heeft, gaat hij verder op zoek naar een toepasselijke benaming voor het komende tijdvak. Hij leeft in de verwachting van een autoritaire democratie. 'Autoritair wil niet zeggen totalitair.' De welvaart kan blijven, verkiezingen zullen voortgaan. Wel is er de dreiging van een sluipende afkalving van de rechtsstaat.

De geplande officiële verjaarsbijeenkomst op 1 mei gaat door in Dahrendorfs aanwezigheid. Na diens overlijden op 17 juni doet Timothy Garton Ash, collega en beste vriend, in *Die Zeit* van 24 juni verslag van dit afscheid. Plaats van samenkomst is het St. Anthony's College te Oxford. Daar was Dahrendorf van 1987-1997 'Warden' en van 1991-1997 Pro-rector van de Universiteit van Oxford.

Garton Ash was rond 1989 'fellow' aan het St. Anthony's College. Beiden waren sterk betrokken bij de implosie van het Oost-Europese communisme en de kansen voor de democratie aldaar. Via gezamenlijke oproepen vragen zij in de Europese pers aandacht voor wat er op het spel staat. Garton Ash citeert in zijn verslag de brief van een aanwezige: 'Ik kan mij geen academische zitting herinneren die intellectueel en emotioneel zo bewogen en fascinerend was. Ralfs heroïsche bijdrage toont, wat wilskracht vermag. Het was een inspiratie voor ons allen.' Garton Ash voegt eraan toe: 'Voor ons was het een vraag van de hartstocht en de rede, dat Europa en de vrijheid tezamen horen. Dit is de boodschap, die Dahrendorf ons een leven lang heeft meegegeven. Ik begrijp haar niet alleen als nalatenschap, maar ook als verplichting.' Bij het afscheid zijn ook overtuigde democraten uit Oost-Euro-

pa aanwezig. Al tijdens het communisme bouwde Dahrendorf aan een netwerk.

Hoewel Dahrendorf nauwelijks nog kon spreken, pakt hij toch de microfoon om een vraag van Jürgen Habermas als volgt te beantwoorden: 'Ja, in onze reactie op de gebeurtenissen van 1989 hebben wij de centrale betekenis van de rechtsstaat onderschat. Zonder rechtsstaat kon de democratie zichzelf voorbij lopen. Daarover dienen we in de toekomst meer na te denken.'

Garton Ash brengt het thema 'Europa en de vrijheid' in zijn verslag nog nader ter sprake. Het was steeds het centrale thema in hun talloze gedachtewisselingen. De vreedzame ombouw in Midden- en Oost-Europa heeft Dahrendorf steeds gezien als het grootste momentum van zijn politieke leven. Gewoonlijk worden met de Europese Unie economische vrijheden geassocieerd, terwijl voor de burgerlijke en politieke vrijheden en de mensenrechten eerder de Europese Raad en het Europese Gerechtshof voor de Mensenrechten worden aangesproken. 'Konden die beide toch maar enger met elkaar verbonden worden.'

KWETSUREN VAN ONVRIJHEID

De *Volkscrant* en *NRC Handelsblad* plaatsten in hun overlijdensbericht beide dezelfde kleine portretfoto van Dahrendorf met een treurig en ontdaan gezicht, wat voor hem ongewoon is. Deze foto is wel een onderdeel van een grotere foto van een aantal jaren terug, wanneer enkele redacteurs hem over zijn pijnlijke oorlogsverleden bevragen. Op 6 december 1944 wordt hij wegens het verspreiden van informatie over de concentratiekampen opgepakt en vooreerst gedurende tien dagen opgesloten in een isoleercel van het politiebureau Frankfurt/Oder. Daarna wordt hij ondergebracht in het concentratiekamp Lager Schwetig, waar vermoord en gefolterd wordt. Het verblijf in de isoleercel heeft in hem 'de bijna claustrofobische dwang naar vrijheid gewekt'. Als de Russen nabij zijn, jaagt de SS hem weg.

Eerder, op 20 oktober 1944, is Dahrendorfs vader, Gustav, gevangen gezet. De satanisch krijsende rechter Freisler veroordeelt hem tot zeven jaar tuchthuis in verband met de aanslag op de Führer. Wanneer de oorlog voorbij is, hervindt het gezin zich in de Amerikaanse bezettingszone van Berlijn. Niettemin geraakt het onder druk van de Sovjets. Gustav is binnen de SPD-Ost een leidende figuur, die zich verzet tegen de door Sovjets en

Duitse communisten (Ulbricht c.s.) voor de Russische bezettingszone geplande eenheidspartij van communisten en sociaaldemocraten (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands). Om deze 'Zwangvereinigung' te ontlopen, stelt Dahrendorf sr. voor om de SPD-Ost op te heffen, maar krijgt zijn voorzitter niet mee. Als de situatie riskant wordt, wijkt Gustav met Ralf uit naar veiliger oorden. Zij worden opgevangen door de Britse overste Annan. Wanneer Ralf Dahrendorf in 1993 lid van het House of Lords wordt, is Lord Noël Annan zijn begeleider ofwel 'sponsor'.

ZO VADER, ZO ZOON?

Gustav Dahrendorf overlijdt in 1954. De Londense *Times* oordeelt: 'Zijn gezondheid heeft zich nooit geheel van zijn gevangenschap hersteld.' Al in de jaren dertig verkeert Dahrendorf senior in nazigevangenschap. Niet vergeten is, dat hij in 1933 met de SPD-fractie tegen Hitlers machtigingswet gestemd heeft. Op 25-jarige leeftijd herdenkt Ralf zijn vader met een toegewijd essay en bezorgt hij diens geschriften. Tot Gustavs lievelingsboeken behoort Max Webers beroemde lezing uit 1919/1920 over *Politiek als Beroep*. Zijn exemplaar is voorzien van onderstrepingen en aantekeningen: een intensieve worsteling in Gotische letters met de verantwoordingsethiek, die Helmut Schmidt nog in onze dagen verscherpen wil. Gustav Dahrendorf wilde heel wat in zijn SPD veranderd zien. Hij gewaagt van een overmacht aan bureaucratie, hiërarchie, autocratisch leiderschap (op het dictatoriale af) en van realiteitsvervreemdende theorieën.

Zijn grote trots blijft de trouw van zijn partij aan de democratie. Gustav en Ralf ervoeren zelf de mensonwaardige onvrijheid. Na 1945 steunt Gustav Dahrendorf – anders dan de SPD – Ludwig Erhard bij de opheffing van de bizonale distributie.

Nadat hij eerst als jonge socialist fel tegen de politiek van Adenauer en Erhard is geweest, aanvaardt Ralf Dahrendorf later de markteconomie en de Westbinding als een zegen voor de Bondsrepubliek. Onlangs botsten Helmut Schmidt en Ralf Dahrendorf over de these van 'het einde van de sociaaldemocratie'. Schmidt stelt dat sociaaldemocratie steeds haar zelfde identiteit behoudt, omdat zij haar basiswaarden – vrijheid, gelijkheid en solidariteit – nimmer zal laten vallen. Ralf Dahrendorf ziet het anders: 'De vrijheid van nú is niet de vrijheid van tóen, de gelijkheid van tóen is niet de gelijkheid van nú.' De

concrete inhoud van de nominale basiswaarden dient onder gewijzigde omstandigheden telkens opnieuw bepaald te worden. Intussen heeft de sociaaldemocratie bovendien haar grote doel, de welvaartsstaat, verwezenlijkt. De sociaaldemocratie van nu is géén vernieuwde sociaaldemocratie, maar hooguit een neo-sociaaldemocratie.

VERWEVEN MAG, VERMENGEN NIET

In Kants filosofie staan deze kernvragen bijeen: Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? De fundamentele scheiding tussen 'ist' en 'soll' is terug te vinden bij Max Weber, Karl Popper en Ralf Dahrendorf.

Max Weber formuleert als volgt: 'Een empirische wetenschap vermag niemand te leren wat hij moet doen. 'Zijn' en 'gelden' dienen als heterogene sferen gescheiden te blijven. 'Hegel', zegt Popper, 'heeft het liberalisme in Duitsland vernietigd. De voor verbetering van de wereld onmisbare dualiteit van wat is en van wat zou behoren te zijn, is in de posthegeliaanse Verlichting verloren gegaan.'

In zijn laatste jaren houdt Max Weber over deze dualiteit twee grote redevoeringen getiteld *Politik als Beruf* en *Wissenschaft als Beruf* (1919/20). De eerste stond, zoals al opgemerkt, bij Dahrendorf sr. in de boekenkast, voorzien van aantekeningen en onderstrepingen. Ralf noemt Webers waardevrijheid van de onderzoeker in de empirische wetenschappen 'een eenvoudige waarheid'. Hij aanvaardt de verweving van heterogene sferen, maar wijst hun vermenging van de hand. Wanneer hij als politicus werkzaam is en als zodanig beleid voert, beseft hij steeds dat hij buiten de empirische wetenschap opereert. Wetenschappelijke theorie is noch in staat, noch geroepen om mensen te vertellen, hoe zij moeten handelen. Ralf Dahrendorf ziet zichzelf graag als pendelaar tussen theorie en praxis, tussen wetenschap en politiek. Zijn autobiografie heet: *Over grenzen. Levensherinneringen* (2002). Dahrendorf volgt Karl Popper op kernpunten, zoals de open samenleving, het kritisch rationalisme en de zingeving aan de geschiedenis. Het kritisch rationalisme ontleent aan elke ideologie haar bestaansgrond. Popper ontkent dat aan de geschiedenis een immanente zin eigen zou zijn. Maar hij voegt er meteen aan toe: 'Wijzelf, de burgers, geven haar zin. Vooruitgang blijft steeds een te realiseren mogelijkheid; terugval of stagnatie is de andere weg, die nooit is uitgesloten.' Lange jaren houden Karl Popper en Ralf Dahrendorf zich tezamen bezig met

'het onverwachte in de geschiedenis'. In zijn autobiografie (2002) stelt Dahrendorf, dat geen ander zijn 'Werdegang' zo sterk bepaald heeft als Karl Popper, die hij tot zijn dood blijft begeleiden.

SAMENWERKING DOOR CONFLICT

Het sociale conflict is het hart van Dahrendorfs maatschappijtheorie en laat zich bezwaarlijk als deelsterrein opvatten. Zo vallen maatschappijtheorie en conflicttheorie bij hem nagenoeg samen. Het sleutelbegrip 'sociaal conflict' stuurt derhalve een sociologische analyse aan, die gericht is op de krachten en factoren, die de maatschappij onder veranderingsdruk zetten en haar historisch in beweging houden. Marx' klassenloze samenleving gooit de geschiedenis in het slot. Enzo Fukuyama's 'Einde van de geschiedenis', dat ons binnenvoert in 'het museum van de geschiedenis'. Voor Dahrendorf zijn de jaren 1989-1995 intengedeel het herbegin van de geschiedenis, waarin vele nieuwe levenskansen besloten liggen. Dahrendorf plaatst zijn theorie van het sociale conflict in de structuren van een horizontaliserende, depolitiserende en individualiserende maatschappij. Burgers zoeken hun levenskansen en levensdoelen intussen binnen de bestaande samenleving. Dahrendorf is al aan het begin van zijn wetenschapsbeoefening begonnen met het aanpassen van zijn conflictmodellen. Hierbij houdt hij zijn blik steeds gericht op het systeem, waarin het veranderende sociale conflict vruchtbaar kan blijven functioneren. Maatschappij staat gelijk met conflict en menselijke levenskansen. Vrije maatschappij is een aanvaard, doorstaan en gereguleerd conflict.

In zijn *In Memoriam* (*Die Zeit* 25-07-2009) benadrukt Ulrich Beck, socioloog aan de London School of Economics, dat Dahrendorf al in 1960 het onvermijdelijke einde van het Sovjetimperium heeft voorzien vanwege het ontoereikende systeem voor conflictoplossingen in een moderne samenleving. Alle relevante sociale conflictstof komt terecht bij de partij, waarbinnen de elites zich tenslotte opsplitsen. Zoiets zal kunnen gebeuren onder de theocratische elites in Iran. In China tekent zich een soortgelijk gebeuren als in de Sovjet-Unie af. Alle relevante beslissingen worden in de partij op centraal niveau genomen. Dit tekort aan spreiding van de beleidsmacht zal onvermijdelijk nopen tot een andere organisatie. Voor Ulrich Beck luidt Dahrendorfs kernthese: 'Democratie = conflict, conflict = vrijheid'.

UIT DE SPD

In 1960 wordt Ralf Dahrendorf, die net uit Londen terug is, – achteraf ten onrechte – uitgenodigd als eerste spreker op een SPD-congres over 'De jongste generatie aan de macht'. Hij benadrukt de waarde van de individuele vrijheid voor de Duitse welvaart. De SPD heeft, zegt hij, slechts dan een toekomstkans, wanneer ze zal worden omgevormd tot een grote en moderne liberale partij. Aan het slot van het congres, onderstreept Willy Brandt de tolerantie van zijn partij: 'Zij had een spreker uitgenodigd, die noch partijlid was, noch haar programma aanhing.' Daarmee was de scheiding tussen SPD en Dahrendorf (en omgekeerd) een voldongen feit.

LIBERAAL POLITICUS

In 1967 wordt Dahrendorf lid van de FDP. Van 1968-1974 is hij lid van het partijbestuur. Hij is in de periode 1968/69 lid van het parlement van de deelstaat Baden Württemberg. In 1969 wordt hij lid van de Bondstag om aansluitend in de regering Brandt-Scheel parlementair staatssecretaris van Buitenlandse Zaken te worden.

Dahrendorf volgt met argusogen de derde poging om van Duitsland een moderne democratie te maken. Hij analyseert in zijn boek *Maatschappij en Democratie in Duitsland (1965)* diepgaand de catastrofes van het Duitse liberalisme. Veel loopt thans goed, maar er is een akelige weeffout: sinds 1949 – het startjaar van de Bondsrepubliek – regeert de CDU/CSU onafgebroken. Indien nodig is het de nationaal liberale FDP, die enkele bewindslieden mag toevoegen. Vanaf 1966 is er voor het eerst een coalitie van CDU/CSU-SPD aan de regering. Om zonder CDU/CSU te kunnen regeren, heeft de SPD de FDP nodig, maar die is daartoe niet bereid. Dahrendorf is prominent betrokken bij een partij-interne poging om de FDP te veranderen in een voor de SPD aantrekkelijke partner. Het gevolg is een uitstroom van traditionele liberalen en een instroom van meer links georiënteerde kiezers. De FDP komt in de verkiezingen van 1969 met de hakken over de kiesdrempel van 5%. Er wordt 5,6% gehaald. In 1972 haalt de FDP 8,4%. Het huzarenstuk is geslaagd. Dahrendorf geniet tegelijk grote populariteit door zijn openbare debatten met de radicale studentenleider Rudi Dutschke. Terwijl de burgerlijke elites bij voorkeur binnenshuis blijven, voert Dahrendorf samen met Rudolf Augustein van *Der Spiegel* en Freiherr Karl-

Theodor zu Guttenberg van de CDU/CSU op pleinen en universiteitsaula's de openbare verdediging van de vrije burgerlijke samenleving.

Omdat de regering Brandt-Scheel de nieuwe Ost-politiek toebedeelt aan de ervaren onderhandelaar Egon Bahr en Scheel heel goed weet wat hij wil, is er voor Dahrendorf te weinig te doen. In goed overleg met zijn minister vertrekt hij in 1970 voor vier jaar naar Brussel om Europees Commissaris te worden. In 1974 wordt hij voor tien jaar directeur van de befaamde London School of Economics and Political Sciences, voor insiders: 'the school'.

UIT DE FDP

In 1982 zegt de FDP de regeringscoalitie met de SPD op en wil verder met de CDU/CSU. De liberale leider Genscher voorziet een nieuw, individualiserend tijdvak met versterking van rechtse posities. De FDP krijgt hierdoor te maken met een sterke uitstroom. Het is een herhaling van 1968/1969, maar nu in omgekeerde richting. Liberale partijprominenten stappen over naar de SPD. Dahrendorf wordt ijlings teruggehaald om verdere leegloop te stoppen en terug te draaien. In 1983 wordt hij benoemd tot bestuursvoorzitter van de Friedrich-Naumann-Stiftung, die fungeert als wetenschappelijk instituut van de partij. Bovendien wordt hem, naar uit interne kring verluidt, verzocht zich gereed te houden voor de functies van partijvoorzitter én/of minister van Buitenlandse Zaken.

Het loopt goed af voor de FDP, die bij de verkiezingen van 1983 7% van de stemmen haalt en daarmee boven de kiesdrempel van 5% blijft. Niemand hoeft zodoende zijn positie of zetel af te staan voor een redder van buiten het interne partijcircuit. In de Friedrich-Naumann-Stiftung krijgt Dahrendorf geen ruimte om het wervingsareaal van zijn partij te vergroten. Hij verliest zijn interesse en neemt in 1987 afscheid van de stichting. Dahrendorf wendt zich voortaan tot de 'liberalen in alle partijen'. De breuk met de FDP wordt niet geheeld. Dahrendorf schrapt zijn periode als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in de regering Brandt-Scheel uit zijn biografie.

WAAROM LOOPT HET ZO AF?

In Dahrendorfs optiek wordt de moderne ontwikkeling aangedreven door twee helden: de burger als bourgeois, die de economische groei aanjaagt, en de burger als citizen-

en, die vooral de vermeerdering van de staatsburgerlijke gelijkheidsrechten stimuleert. Juist begin jaren tachtig zijn er binnen de FDP bittere botsingen tussen de vleugels van de 'Wirtschaftsbürger' en de 'Bürgerrechtler', waarbij de eerstgenoemden erin slagen hun eigen liberale minister van Justitie in de regering Brandt-Scheel te vervangen. *Die Zeit* van 13-08-09 klaagt, dat het evenwicht tussen beide vleugels nog steeds niet hersteld is.

GUIDO WESTERWELLE: EEN WAARDIGE HULDE
De huidige FDP-chef Guido Westerwelle ondertekent zijn publieke bericht van Dahrendorfs overlijden niet als partijvoorzitter, maar als lid van de Duitse Bondsdag. Zijn tekst is daarmee formeel in overeenstemming met de feitelijke situatie, maar getuigt tevens van een liberale verbondenheid in een grotere liberale ruimte: 'Lord Dahrend-

orf heeft voor de vrije democratie in hoogste functies op nationaal en Europees niveau politieke verantwoording gedragen. Wij, vrije democraten, verliezen met Lord Dahrendorf een geëngageerd strijder voor de vrijheid, een liberale wereldburger, een heel grote, hooggeachte Europese intellectueel, die vooral voor de Duits-Britse betrekkingen bijzondere verdiensten verworven heeft.'

In het Britse Hogerhuis vertegenwoordigt Lord Dahrendorf de ideeën van de Britse liberalen. Hun partij bevalt hem, omdat zij meer van de maatschappij dan van de staat uitgaan. Hij is geen partijlid.

Dr. H. Broekhuijse is socioloog en publiceerde in 2007 het boek Ralf Dahrendorf over neoliberalisme, sociaalliberalisme en sociaaldemocratie. Het einde van de sociaaldemocratie?

‘EEN CLAUSTROFOBISCHE DRANG NAAR VRIJHEID’

RALF DAHRENDORF (1929 - 2009)

FLEUR DE BEAUFORT

In november 1944 verbracht de 15-jarige Duitse scholier Ralf Dahrendorf 10 dagen eenzame opsluiting in een politiecel in Frankfurt an der Oder, alvorens de nazi's hem naar een concentratiekamp in Polen stuurden. Dahrendorf had als lid van de jeugdorganisatie 'Freiheitsverband Höherer Schüler Deutschlands' pamfletten tegen de SS-staat verspreid. Dat kostte hem onder de heersende nationaal-socialistische dictatuur zijn vrijheid. Later, tijdens de Reith-lectures¹ die hij – inmiddels internationaal gevierd filosoof en socioloog – voor BBC uitsprak, gaf Dahrendorf aan dat die 10 dagen eenzame opsluiting in hem een 'fast klaustrophobischen Drang zur Freiheit' hadden gewekt.² Deze elementaire drang naar vrijheid zou Dahrendorf zijn hele leven met zich meedragen tot aan zijn dood 17 juni jongstleden op 80-jarige leeftijd.

BIOGRAFIE

Ralf Gustav Dahrendorf kwam op 1 mei 1929 in Hamburg ter wereld als oudste zoon van Gustav en Lina Dahrendorf. Vader Dahrendorf was actief lid van de Duitse Sozial Demokratische Partei (SPD) en stemde in 1933 als lid van de SPD-fractie in de Duitse Bondsdag tegen Hitlers machtigingswet. Aan het begin van de nazi-dictatuur verdween Gustav Dahrendorf enige tijd naar de gevangenis en in oktober 1944 – kort voor zijn tienerzoon Ralf werd veroordeeld – kreeg hij 7 jaar tuchthuis opgelegd als gevolg van zijn vermeende betrokkenheid bij een aanslag op Hitler. Na de machtsovername van Berlijn door de geallieerden kwamen vader en zoon Dahrendorf kort in aanraking met de Russische geheime dienst. De familie Dahrendorf kon van geluk spreken dat ze uiteindelijk in de Amerikaanse bezettingszone terecht kwam, daarmee herkreëg zij haar vrijheid.

Na de Tweede Wereldoorlog begon Ralf Dahrendorf

te studeren, hij koos in eerste instantie voor filologie en filosofie. In 1952 promoveerde hij aan de universiteit van Hamburg op een onderzoek naar het begrip gerechtigheid bij Karl Marx. Aansluitend was Dahrendorf als postgraduate student verbonden aan de London School of Economics and Political Science (LSE). Hier studeerde hij sociologie, een studie die hij in 1954 eveneens met een proefschrift – *Unskilled labour in British Industry* – afsloot. Tijdens de studie aan de LSE kwam Dahrendorf in aanraking met de beroemde filosoof Karl Popper, die als docent aan het instituut was verbonden. In zijn autobiografie erkent Dahrendorf dat niemand zijn geestelijke 'Werdegang' meer heeft beïnvloed dan Popper. Reeds in zijn eerste proefschrift over Marx verwerpt Dahrendorf het idee van de geschiedenis als voortbewogen door een immanent plan, dat uiteindelijk op een van te voren reeds vaststaand einde afstevent. In Popper's theorie van de 'open society', waarin de Britse denker zich afzet tegen de Duitse speculatieve filosofie, vindt Dahrendorf steun voor zijn mening.

In 1958 werd Dahrendorf of 29-jarige leeftijd, na een assistent- en docentschap, benoemd tot hoogleraar in de sociologie aan de universiteit van Saarbrücken. Twee jaar later kreeg hij van de universiteit van Tübingen eveneens een professoraat aangeboden en enige tijd later begon Dahrendorf ook in Konstanz aan de universiteit te doceren. Eind jaren zestig verruilde de wetenschapper zijn carrière aan de universiteit voor een politieke loopbaan. In 1947 was Dahrendorf lid geworden van de SPD, naar eigen zeggen zoals het de zoon van een SPD-politicus betaamt.³ Als student trad hij ook toe tot de Socialistische Duitse Studentenbond, waarin op dat moment ook Helmut Schmidt, later onder andere minister en bondskanselier, actief was. Onenigheid tijdens een congres in

1960 deed Dahrendorf de SPD de rug toekeren.⁴ In 1967 verwisselde hij de sociaal-democratie definitief voor het liberalisme, daar de Duitse sociaal-democratie te weinig oog voor het belang van de individuele vrijheid zou hebben. Hij werd actief lid van de Freie Demokratische Partei (FDP) en gold vrijwel direct als nieuwe ster aan het liberale firmament. Overigens meende Dahrendorf dat hij reeds lang liberaal was, doch dat het liberalisme niet hetzelfde was als de FDP. Vanaf het begin van zijn lidmaatschap was hij nauw betrokken bij de programmatische vernieuwing van de partij eind jaren '60 en begin jaren '70.⁵ Reeds na één jaar lidmaatschap werd Dahrendorf bestuurslid en vertegenwoordigde hij de liberalen in het parlement van de Zuid-Duitse deelstaat Baden-Württemberg. Doch niet voor lang. Een jaar later had hij namens de liberalen zitting in de Duitse bondsdag. Ook hier bleek de politicus over weinig zitvlees te beschikken; binnen het jaar vertrok hij naar Brussel. Zijn betrokkenheid bij het Duitse liberalisme uitte Dahrendorf in de jaren '80 van de vorige eeuw door zich als voorzitter in te zetten voor de Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit; de stichting voor liberale politiek in Duitsland.

Na een carrière in de politiek stapte Dahrendorf in 1974 weer over naar de wetenschap als directeur van het instituut waar hij zelf sociologie studeerde, de LSE. Vier jaar later keerde hij terug naar Duitsland, waar hij leiding gaf aan het Max Planck-Instituut voor Geschiedenis in Göttingen. Van 1984 tot 1986 doceerde Dahrendorf aan de universiteit van Konstanz, en via de New Yorkse *Russell Sage Foundation* kwam hij in 1987 bij het *St. Antony's College* van de universiteit van Oxford terecht. De Britse koningin Elisabeth II benoemde Dahrendorf in 1982 tot Knight Commander of the Order of the British Empire (KBE). Daardoor mocht de filosoof toen hij in 1988 Brits staatsburger werd de titel 'Sir' voeren. In 1993 werd Dahrendorf bevorderd tot Life Peer en verkreeg de titel Baron Dahrendorf of Clare Market in the City of Westminster. Clare market lag in de buurt van de LSE, waar zich vroeger het kasteel van John Earl of Clare bevond. Met de keuze voor juist deze titel – in Groot Brittannië is het gebruikelijk dat een dergelijke titel zelf wordt gekozen – wilde Dahrendorf zijn verbondenheid met de London School of Economics tonen. In Engeland sloot Dahrendorf zich aan bij de Liberal Democrats.

LEVENSKANSEN

Ja, denn nur nach dem Glück
Doch renne nicht zu sehr
Denn alle rennen nach dem Glück
Das Glück rennt hinterher

Bertolt Brecht, *Dreigroschenoper*

In de Amerikaanse *Declaration of Independence* uit 1776 is de bekende zinsnede opgenomen dat ieder mens een aantal onvervreembare rechten heeft, waaronder 'life, liberty and the pursuit of happiness'.⁶ Later borduurden de utilitaristen hierop verder door te stellen dat mensen altijd streven naar het voorkomen van pijn en het vergroten van geluk. Voor Dahrendorf is de term geluk zinloos als algemeen uitgangspunt omdat het ongrijpbaar is. Wat voor het ene individu geluk is, kan het andere individu juist als zijn grootste ongeluk ervaren. Zo zal het ene individu bijvoorbeeld dolgelukkig zijn bij de geboorte van een kind, terwijl een ander individu in dit kind de beperking van zijn eigen vrijheid ziet. Bovendien waarschuwt Dahrendorf nadrukkelijk voor de gevaren van een staat die het geluk van de burgers gaat bevorderen. Het kan in zijn ogen geen toeval zijn dat in de communistische Sovjetunie door de machthebbers wordt betoogd dat ieder mens een ontegenzeggelijk recht op geluk heeft, om in één moeite door te vermelden dat de samenleving dit geluk met alle mogelijke middelen moet garanderen. De denker vreest dat een dergelijke samenleving over een heleboel middelen beschikt, doch over weinig geluk.⁷

De term 'geluk' is in de ogen Dahrendorf dus niet functioneel, ja zelfs gevaarlijk, als uitgangspunt voor een politiek-filosofische theorie van het liberalisme. Het gaat in het liberalisme om twee zaken. In de eerste plaats de bescherming van het individu tegen allerlei mogelijke beperkingen die hem van staatswege – vaak zeer willekeurig – worden opgelegd. In de tweede plaats acht Dahrendorf het van groot belang dat individuen zoveel mogelijk levenskansen krijgen. In navolging van Isaiah Berlin – de denker die beroemd is geworden met zijn *Two concepts of liberty* – verdedigt Dahrendorf dus zowel de negatieve als de positieve vrijheid. Het waarborgen van de negatieve vrijheid alleen is onvoldoende. Sterker nog allerlei denkers die alleen de negatieve vrijheid als uit-

gangspunt nemen – zoals de econoom Friedrich Hayek⁸ – beschouwt Dahrendorf niet als ware liberalen. Ook de Duitse FDP was volgens Dahrendorf te eenzijdig gericht op de negatieve vrijheid. In 1979 verscheen het boekje *Lebenschancen. Anläufe zur sozialen und politischen Theorie* waarin Dahrendorf duidelijk maakt hoe hij over dergelijke ‘liberalen’ denkt: ‘Ik veracht die negatieve houding van hen die zich liberaal noemen; zij verdedigen in feite weinig meer dan de gevestigde belangen van de bezittende klasse.’⁹ Met de Britse Prime Minister Margaret Thatcher als afschrikwekkend voorbeeld spreekt Dahrendorf van ‘der blauen Radikalismus’, als hij het over klassiek-liberalen heeft.¹⁰

De positieve vrijheid komt, aldus Dahrendorf, tot stand door het waarborgen van levenskansen. ‘Lebenschancen sind Möglichkeiten des Individuellen Wachstum, der Realisierung von Fähigkeiten, Wünschen und Hoffnungen. [...] Lebenschancen sind Gelegenheiten für individuelles Handeln, die sich aus der Wechselbeziehung von Optionen und Ligaturen ergeben.’¹¹ Daarbij zijn *Optionen* keuzemogelijkheden en alternatieven van handelen voor individuen die binnen sociale structuren worden geboden. *Ligaturen* daarentegen zijn gegevenheden, Dahrendorf noemt het ook wel *Bindungen*. Tussen opties en verbanden bestaat een optimale balans die zo veel mogelijk levenskansen voor het individu schept. Deze balans is van belang, want ligaturen zonder opties betekenen onderdrukking van het individu door de gemeenschap. Het individu is dan ondergeschikt aan de gemeenschap en de gegeven relaties. Anderzijds zijn opties zonder ligaturen zinloos doordat er een soort vacuüm ontstaat waarin geen enkele normen en waarden meer gelden. In het boek *Law and order* werkt Dahrendorf dit verder uit.

VRIJHEID OF GELIJKHEID?

Levenskansen worden gecreëerd door aan iedere burger een gelijk aantal politieke en sociale burgerrechten toe te kennen. Alle burgers moeten een gelijke startpositie hebben en daarna een zo groot mogelijke vrijheid om keuzes te maken en zich te ontplooiën. Vrijheid kan, aldus Dahrendorf, alleen worden bereikt wanneer alle burgers toegang hebben tot het veelzijdige palet aan levenskansen in de samenleving. ‘Wenn alle Menschen gleiche Chancen haben sollen, um ihre Talente, Interessen, auch Marotten [kuren] und Idiosynkrasien [dwaasheden] auszuleben, dann muss es einen gemeinsamen Boden geben, auf dem

sie stehen. Dieser Fußboden wird durch Staatsbürgerrechte geschaffen, und je höher er ist, desto besser. Das ist die positive Seite der Sache. Auf der anderen, negativen Seite muss man sicherstellen, dass niemand in der Lage ist, die Lebenschancen von anderen oder auch nur ihr Bürgerrechte, willkürlich zu beschränken.’¹²

Daarbij fungeert gelijkheid als middel om de vrijheid – het doel – te bereiken. ‘Allerdings habe ich immer angenommen, dass die Gleichheit den Fussboden des Hauses bestimmt, in der die Freiheit blüht; sie ist Bedingung, nicht Zweck. Gleiche Chancen sind Chancen für ungleiche Wahlen.’¹³ Zodra gelijkheid een doel op zichzelf wordt, leidt dat onherroepelijk tot een ontoelaatbare beperking van vrijheid. Dahrendorf spreekt van de ‘modernity trap’. Het recht op scholing mag bijvoorbeeld nooit betekenen dat ieder kind ‘gelijke’ scholing ontvangt. Excellente leerlingen moeten andere scholing krijgen dan hun minder intelligente leeftijdsgenoten. Als bovengemiddeld intelligente kinderen dezelfde scholing krijgen als iedereen leidt dat voor hen tot onvrijheid.

Interessant is nu natuurlijk de vraag wat Dahrendorf precies verstaat onder burgerrechten. De politieke burgerrechten bestaan onder meer uit het recht op gelijkheid voor de wet, algemeen kiesrecht, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vereniging en vergadering. Nergens in zijn omvangrijk oeuvre is een limitatieve opsomming van de sociale burgerrechten terug te vinden. Deze kunnen ook steeds weer veranderen, al naar gelang de sociale omstandigheden in de samenleving wijzigen. Hij rekent in de jaren ‘80 tot deze rechten zaken als het recht op (gratis) scholing, een minimum loon, een ouderdomspensioen, gezondheidsvoorzieningen, huisvesting, opvoeding et cetera. Later twijfelt hij bijvoorbeeld aan het recht op een ouderdomspensioen, gezien het feit dat het niet langer haalbaar lijkt. De twee voorwaarden waarop sociale burgerrechten beperkt kunnen worden zijn dan ook: (1) indien een bepaald recht in grote mate gerealiseerd is, en (2) indien de economische positie van de rechthebbende in kwestie een eigen bijdrage acceptabel doet zijn.

De individuele vrijheid groeit naarmate het aantal levenskansen toeneemt. Dat betekent dat voor Dahrendorf een maatschappij liberaler wordt al naar gelang de toename van levenskansen. De gemeenschappelijke bodem waar individuen op staan zou in de ogen van Dah-

rendorf dus ook zo hoog mogelijk moeten zijn. Niet alleen is de positieve vrijheid voor Dahrendorf van het grootste belang, hij is zelfs bereid erg ver te gaan in het bevorderen van die vrijheid.

DE OPTIMALE STAAT

Het moge duidelijk zijn dat Dahrendorf voor de verwezenlijking van zijn levenskansen niet genoeg heeft aan een nachtwakersstaat. In het werk *Fragmenten eines neuen Liberalismus* plaatst de denker twee extremen tegenover elkaar. Enerzijds benoemt Dahrendorf de minimale staat – ook wel nachtwakersstaat – met als belangrijkste pleitbezorger Robert Nozick. Aan de andere zijde plaatste de denker John Rawls als aanhanger van een maximale – ook wel sterke – staat. De taken van de minimale staat beperken zich tot de handhaving van de binnenlandse en buitenlandse veiligheid en daarmee is er geen ruimte voor actieve bevordering van levenskansen. Dit in tegenstelling tot de maximale staat, waarin de positieve vrijheid nog voor de negatieve vrijheid lijkt te komen. Aanhangers van deze sterke staat zijn van mening dat het verlies aan negatieve vrijheid meer dan opweegt tegen de grote winst aan positieve vrijheid. Dahrendorf is het daar niet mee eens. In een sterke staat wordt ieder individueel initiatief onmogelijk gemaakt, waardoor er voor de geboden levenskansen eigenlijk helemaal geen ruimte is.

Tussen deze twee extremen in positioneert Dahrendorf de ‘optimale staat’ – ofwel ‘weniger Staat’. Deze staat stelt zich zeer actief op in het waarborgen van de sociale burgerschapsrechten; in het voorzien van een gemeenschappelijke bodem voor alle burgers. Doch ten aanzien van de keuzes die burgers maken met de hun geboden levenskansen stelt deze staat zich uiterst terughoudend op. Zodra de burgerschapsrechten zijn gerealiseerd kan de staat zich weer wat meer op de achtergrond begeven. De staat mag zich dus in geen geval bemoeien met de uitkomsten van de levenskansen, gelijkheid als doel stellen. Het feit dat ieder individu met bepaalde eigenschappen en aanleg ter wereld komt, betekent dat er binnen een samenleving altijd statusverschillen zullen zijn. Dit is voor Dahrendorf geen enkel probleem, hij beoordeelt dit zelfs als positief. Juist door de ongelijkheid in uitkomst worden individuen geprikkeld om het beste in zichzelf naar boven te halen. Alleen doordat mensen steeds streven naar

meer, anders en beter kan er progressie zijn in een samenleving. Gelijkheid als doel zou deze progressie volledig teniet doen.

De lezer van Dahrendorf's werk ontkomt er niet aan zich hier toch af te vragen waarin de ‘optimale staat’ nu daadwerkelijk verschilt van Rawls' krachtige staat. Immers, ook John Rawls erkent dat er onderscheid in uitkomsten kan zijn. Voor Rawls is een ongelijke verdeling van sociale goederen acceptabel wanneer die ongelijkheid in het voordeel is van diegenen die het slechtst af zijn en er bovendien een eerlijke gelijkheid van kansen is op elke carrière voor iedereen. Daarmee ontkent ook Rawls niet dat er ongelijkheid in capaciteiten is.

TOT SLOT. RADICAAL LIBERAAL?

In het boek *Der Liberalismus in Europa* – verschenen in 1980 – kreeg Dahrendorf de vraag voorgelegd of zijn politiek-filosofische theorie het label ‘liberalsozialistisch’ opgeplakt zou kunnen krijgen? Deze kwalificatie kan echter zijn goedkeuring niet wegdragen. De term suggereert in zijn ogen dat er geen keuze hoeft te worden gemaakt tussen vrijheid en gelijkheid, terwijl Dahrendorf juist wel wil kiezen. Vrijheid en gelijkheid zijn nauw met elkaar verbonden, doch liberalen gaan in hun politieke opvatting uit van de vrijheid, terwijl socialisten altijd gelijkheid zullen laten prevaleren. Het moge duidelijk zijn dat Dahrendorf zelf aangeeft altijd in de eerste plaats voor de vrijheid te kiezen. Dit was ook de reden dat hij de sociaal-democratie de rug toekeerde en de overstap maakte naar het liberalisme.

Regelmatig schreef Dahrendorf dat hij zichzelf als een *radicaal liberaal* beschouwde. Het is echter maar zeer de vraag of een latere biografie de Duits-Britse denker op eenzelfde wijze zal kenschetsen. De journalist Gerry van der List zette in zijn column in *Elsevier* van 27 juni jongstleden alvast de toon door Dahrendorf te typeren als de man van de ‘gouden middenweg’, de ideale schoonzoon en schoonvader tegelijk. Het moge opmerkelijk zijn dat zo verschillende politici als Mark Rutte en Wouter Bos bij de zojuist gestorven *radicaal liberaal* te rade kunnen gaan voor nieuwe ideeën.

Drs. F. D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de Prof. mr. B. M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

NOTEN:

- 1 Sinds 1948 organiseert de BBC jaarlijks een serie lezingen ter ere van John Reith, de eerste hoofdredacteur van de omroep. Ieder jaar wordt een vooraanstaand denker uitgenodigd de Reith-lectures te verzorgen en in de lezingencyclus nader in te gaan op zijn of haar vakgebied. Grote namen als Bertrand Russell (*Authority and the Individual*, 1948), Arnold J. Toynbee (*The World and the West*, 1952), Edward Said (*Representation of the Intellectual*, 1993) en Daniel Barenboim (*In the Beginning there was Sound*, 2006) verzorgden sinds 1948 de Reith-lectures.
- 2 Ralf Dahrendorf, *Die neue Freiheit. Überleben und Gerechtigkeit in einer veränderten Welt*, München, 1975, pp. 11-12.
- 3 Ralf Dahrendorf, *Die Chancen der Krise. Über die Zukunft des Liberalismus*, Stuttgart, 1983, pp. 36-37.
- 4 Dahrendorf had gedurende de tijd die hij in Londen doorbracht zijn lidmaatschap van de SPD niet betaald, waardoor hij – zonder zich daarvan bewust te zijn – van de ledenlijst was weggestreept. Tijdens het congres 'Junge Generation und Macht' in 1960 was Dahrendorf als zeer jonge en veelbelovende hoogleraar gevraagd te spreken. Tijdens zijn toespraak oefende Dahrendorf kritiek uit op de SPD. De partij kon in zijn ogen alleen de toekomst met open vizier tegemoet treden als zij het liberalisme zou omarmen. Partijvoorzitter Erich Ollenhauer en kanselariër Willy Brandt benadrukten aan het einde van het congres de sfeer van tolerantie binnen de SPD. Een spreker – Dahrendorf – die noch lid was van de partij, noch het partijprogramma onderschreef, had toch gelegenheid gekregen een speech te verzorgen. Voor Dahrendorf deed dit de deur dicht.
- 5 Matthias Micus, 'Aufstieg und Fall eines liberalen Supertalents', *Spiegel Online*, 14 februari 2009; <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,druck-607029,00.html>.
- 6 De volledige zin uit de verklaring luidt: 'We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness.'
- 7 Ralf Dahrendorf, *Lebenschancen. Anläufe zur sozialen und politischen Theorie*, Frankfurt am Main, 1979, pp. 38-39.
- 8 Dahrendorf noemt Hayek's *The constitution of liberty* 'nur ein halb liberales Buch'.
- 9 Dahrendorf, *Lebenschancen*.
- 10 Ralf Dahrendorf, *Die Chancen der Krise. Über die Zukunft des Liberalismus*, Stuttgart, 1983, pp. 53-55. Daar tegenover staat natuurlijk 'der roten Radikalismus' dat met z'n extreme geloof in gelijkheid geen ruimte meer biedt aan de vrijheid.
- 11 Dahrendorf, *Lebenschancen*, pp. 50 en 55.
- 12 Ibidem, p. 172.
- 13 Dahrendorf, *Die neue Freiheit*, p. 58.